

KANYARODÁS KELETRE, NYITÁS NYUGATRA: PACH ZSIGMOND PÁL PÁLYAFORDULÁSA

Pach Zsigmond Pál úgynevezett elkanyarodás-elméletéről az egyetlen explicit vita 1991–1992-ben folyt a Budapesti Könyvszemle hasábjain.¹ A vitában annak idején elhangzott érveket nem kívánom rekapitulálni. Szándékom szerint ez az írás azt az utat mutatja be, amelyen egyetemi tanulmányai során, a Domanovszky-iskola szakmai indításától az 1950-es évek végére Pach Zsigmond Pál eljutott az elkanyarodás-teória megfogalmazásáig és annak a stockholmi nemzetközi történetkonferencián történő előadásáig.

Pach Zsigmond Pál általam ismert legkorábbi, még kézzel írott bibliográfiájában az első helyen ez a tétel szerepel: Az Orczy-birtokok gazdálkodása a XVIII. század második felében. Bp. 1943. (Egyetemi doktori disszertáció kéziratban).² Ennek a műnek azonban hiába kerestük a nyomát. Az MTA Könyvtár Kézirattárában található történész hagyatékokról készített áttekintésében Csapodi Csaba az 1970-es években tette közzé az információt, miszerint a Domanovszky-hagyatéknak anyagában fennmaradt Pach Zsigmond Pál: Az Orczy birtokok gazdálkodása a XVIII. század végén című munkája.³ A címleírás azonban pontatlan: az Ms 4538/11 jelzeten található dokumentumot megnézve, ott a következő gépiratot találhatjuk: Az Orczy birtokok ipari gazdálkodása a XVIII. század végén. A hagymási timsóház (1789–1825).⁴ A bibliográfiai probléma megoldásához a kulcsot a Granasztói Györgynek adott interjú adja meg, amelyben Pach a következőket mondta: „benyújtottam a munka eredményét, és ez volt történelemből a szakdolgozatom: az Orczy-birtokok ipari gazdálkodása a 18. század második felében. Az uradalomnak szoros értelemben vett agrárviszonyaira, valamint a magyar nagybirtokon belül sajátos ipari formákra vonatkozóan már sok mindent fel tudtam kutatni, de a feldolgozásra sajnos nem volt módom, mert minden erre vonatkozó anyagom 1944-ben

¹ Gyáni Gábor: Érvek az elkanyarodás-elmélet ellen. Reflexiók Pach Zsigmond Pál írására. BUKSZ 3. (1991) 406–410.; Pach Zsigmond Pál: Érvek az elkanyarodás mellett. Válasz Gyáni Gábornak és Hanák Péternek. BUKSZ 4. (1992) 145–154. A vita Pachnak A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén című írása kapcsán bontakozott ki (BUKSZ 3. (1991) 351–361.), és abba Hanák Péter is bekapcsolódott, lásd Hanák Péter: Kezdjük újra a régió-vitát? Pach Zsigmond Pál Közép-Kelet-Európa koncepciójáról. BUKSZ 4. (1992) 6–10.

² Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (a továbbiakban: BCE) 226/b. Pach Zsigmond Pál hagyatéka, 1. d. Vegyes 1953–1958.

³ Csapodi Csaba: Történész hagyatékok a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. III. Századok 112. (1978) 257.

⁴ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK) Kézirattár Ms 4538/11.

tönkrement, elveszett”.⁵ Ezek szerint a Domanovszky-hagyatékban fellelhető szöveg Pach tanári szakdolgozata, amelyet 1941–1942-ben írhatott, ugyanis sikeres pedagógiai vizsgája után, 1943 januárjában kapott középiskolai tanári oklevelet.⁶ S bár természetesen dolgozhatott még ezen a szövegen, hogy disszertációjá fejlessze, ám végül Pach 1948. december 27-én tett bölcsészdoktori szigorlatot, és disszertációja ekkor már nem az Orczy-birtokokról szólt, hanem az értekezés címe a szigorlati jegyzőkönyv szerint *A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban, 1848-ban* volt.⁷ A cím egyértelműen egy a *Társadalmi Szemlé*ben 1948 februárjában megjelent cikkhez vezet bennünket.⁸

A Domanovszky-iskola műhelypadjainál

A fenti bevezetés alapján az életpálya első nagy kérdését így fogalmazhatjuk meg: milyen (gazdaság)történeti képzést kapott Pach az egyetemi évek során, és hogyan kamatoztatta ezt tanulmányai végén?

Pach Zsigmond Pál 1937-ben érettségizett az izraelita fiúgimnáziumban. Az 1936–1937-es tanévben latinból az országos középiskolai tanulmányi versenyen harmadik helyezést ért el,⁹ s ez döntően hozzásegítette az eredetileg klasszika-filológusnak készülő fiatalembert, hogy ősszel történelem–latin szakon kezdhesse meg tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Az első félévben történelemből *A középkori magyar néptalaj* című heti négy órás, úgynevezett nagykollegiumot Mályusz Eleménnél vette fel, Domanovszky Sándornak pedig *A magyarországi telepítések története* című tanárképzőintézeti előadását (heti 2 óra) hallgatta.¹⁰ A második szemeszterben Mályusz nagykollegiuma (*A középkori magyar történelem korszakai*) mellett Domanovszkynak *A magyar gazdasági élet*

⁵ *Granasztói György*: Beszélgetés Pach Zsigmond Pállal. *Történelmi Szemle* 25. (1982) 163. Az első csillagos jegyzet szerint az interjú részlet egy 1981 őszi folytatott hosszabb beszélgetésből. Uo. 162. Az eredeti, bővebb gépiratban Pach a korszakhatárookra még bizonytalanabban emlékezett: „a 18. század második harmadában – második felében”. Interjú a *Történelmi Szemle* részére, 1982. jan. 4. MTA Levéltár, 224. Történettudományi Intézet, Pach Zsigmond Pál hagyatéka, Új dosszié 680. sz.

⁶ A középiskolai tanári oklevél dátuma: 1943. I. 21. BCEL 16b – 37. *Törzslap*, 1957. szept. 30.

⁷ ELTE Levéltár, Bölcsészdoktori szigorlatok, 8/l. 6. A disszertáció opponensei és a szigorlatoztatók Váczy Péter és Hajnal István voltak. A minősítés: summa cum laude.

⁸ *Társadalmi Szemle* 3. (1948) 109–123.

⁹ *Felkai László*: A budapesti zsidó fiú- és leánygimnázium története. Bp. 1992. 66. A gimnázium évkönyve szerint Pach nyolcadikosként megnyerte az iskola bibliai tanulmányi versenyét (bibliai versek héberből és héberre fordítása), felolvasta Vörösmarty Mihály életfilozófiája című dolgozatát az önképzőkör Vörösmarty-ünnepélyén, ugyancsak az önképzőkörben hangzott el a műfordításról szóló előadás, önképzőköri díjat nyert a latin, német, angol nyelvi, valamint filozófiai pályázatokon is. A Pesti Izraelita Hitközség Gimnáziumának Értesítője az 1936–1937. iskolai évről. Bp. 1937.

¹⁰ A végzett kurzusokat a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Tanrendje (1937/38-tól 1940/41-ig) és ugyanezekre az évekre vonatkozóan a bölcsészkar i törzskönyvek alapján rekonstruáltuk. ELTE Levéltár 2-c-1.

fejlődése II. című négyórás előadását is teljesítette. Domanovszky heti egy óras szemináriumot is tartott, kifejezetten első évesek számára *Forrásgyakorlatok a középkori magyar történelem köréből* címen. A Zöldi Lászlónak 1988–1989-ben adott életútinterjúból kiderül, hogy első előadás-benyomásai Pachot nem tették túlzottan optimistává, annál fontosabb lehetett számára, hogy a forrásgyakorlatok óráin Domanovszkyt elsősorban az érdekelte, ki milyen jegyet szerzett a latin érettségien. Ez lehetett az az óra, amelyen – Pach emlékezése szerint – az egész szemeszterben Kézai Simon krónikáját olvasták.¹¹

Domanovszky kétféléves gazdaságtörténeti előadaskurzusának Pach tehát csak a második részét hallgatta. Ennek struktúráját tíz évvel korábbról, Komjáthy (akkor még Kring) Miklós jegyzeteiből ismerjük, de a tematikában aligha történetelt gyökeres változás.¹² Hogy a kurzus azok számára is érthető legyen, akik az első félévet nem vették fel, Sombartnak a „korai kapitalizmus” fogalmi ismertetésével vezette be Domanovszky az újkor történetét. Részletesen szólt a résztermelés vállalkozásairól, Augsburgról, a Welserekről, a Fuggerekről, Thurzó Jánosról, majd Mátyás- és Jagelló-kor kapcsán fűzte a gondolatmenetet a nagybirtok tönkremenetelén, a szabad költözés szabályozása körüli küzdelmeken át 1514-ig és a megtorlásig. A három részre szakadt országrészeket külön-külön jellemezte, részletesen tárgyalta az európai gazdasági kríziseket, az árforradalmat, a magyar marha- és borkivitelét, s így jutott el a vámügy szabályozásának taglalásáig. A 18. századi adóösszeírások bemutatásával adott körképet a gazdálkodás állapotáról, az úrbérrendezésről, a népességihiány pótlására törekvő telepítési akciókról, a földhasználat módjairól, a földközösségről (külön megemlítve Lamprecht Mosel vidéki tanulmányát). Fontos forráskritikai megjegyzések hangzottak el az összeírásokkal kapcsolatban. Mária Terézia gazdaságfejlesztő igyekezete szerinte végül a gyarmati helyzet súlyosbodásához vezetett, ugyanakkor bemutatta az új növénykultúrák térhódítását, az 1814–1815-ös erdélyi ínséget, s annak illusztrálására, hogy az ínség a burgonyatermelő vidékeket elkerülte, 1894-es erdélyi statisztikai adatokat közölt. Az előadásokat 18. század végi népszénelési és foglalkozási területi adatokkal zárta.

A negyedik félévben Pach még felvette Mályusz nagyelőadását (*Magyarország története Zsigmond korában*), viszont párhuzamosan Domanovszkynál hallgatta *A magyar*

¹¹ Pach Zsigmond Pál interjú. 1988–1989. Készítette Zöldi László. Operatőr Nyíri Béla. Országos Széchényi Könyvtár Történelmi Interjúk Tára (a továbbiakban: OSZK TIT). Az interjúk alapján készült portréfilmet Egy történetíró történelme címen a TV1 1989. október 3-án este mutatta be. Az itt idézett részletek nem a portréfilmből, hanem az életútinterjúból valók és az élőbeszéd pongyolóságaitól megtisztított, szerkesztett szövegek.

¹² Domanovszky Sándor: A magyar gazdasági élet története II. 1930. jan. 25 – 1930. máj. 17. Kring Miklós előadásjegyzetei. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 2087 21. d. Komjáthy Miklós hagyatéka.

igazságszolgáltatás fejlődése II. négyórás kurzust, majd harmadévtől – Mályuszt immár mellőzve – részt vett (ismét csak a második szemeszterben) Domanovszky *A magyar társadalom fejlődése II.*, majd negyedévben két féléven át *A magyar oktatásügy fejlődése* főkéllégiumán. Hallgatta Domanovszky tanárképző intézeti előadásait is, amelyek a harmadik félévben a földművelési formák fejlődéséről, az ötödikben pedig a magyar hadszervezet és harcmodor történetéről szóltak. Mályusz helyett ekkoriban Hajnal István 19. századi és legújabbkori világtörténeti nagyelőadásainak látogatója lett. Miután Pachot 1940 őszén munkaszolgálatra hívták be,¹³ erre a szemeszterre lokalizálhatjuk az interjúnak egy élettörténeti kulcselbeszélését. „[...] *leszereltem december végén és bementem Domanovszky tanár úrhoz, hogy hát megjöttem. Hát, mi volt magával kedves kollega úr? Hát ez és ez volt velem. Hát, szörnyű dolog. Mondom, és akkor én most elvesztettem ezt a fél évet? Dehogy veszti. Hát mondom már a kollokviumok is befejeződtek, mert akkor azért általában karácsonyig lekollokváltak a hallgatók. Azt mondja, dehogy! Hát, kérem szerezzen valami jegyzetet, meg ezt és ezt, [...] ilyen és ilyen [...] dolgokat olvasson el, és januárban egyszer telefonáljon nekem, hogy melyik nap jöjjek be lekollokváltatni magát. No, hát ilyen is volt Domanovszky, ugye ez szép adalék. Aztán bementem a Hajnal professzor úrhoz, mert akkor Domanovszkynál és Hajnalnál volt két esedékes kollokviumom történelemből és Huszti Józsefnél a harmadik. Ó, hát kérem szépen körülbelül ugyanazt mondta nekem, mint a Domanovszky, és körülbelül ugyanazt mondta nekem Huszti is, hogy amikor én januárban akarok, akkor lekollokválok. Szépen fölkészültem, vagy igyekeztem fölkészülni és hát lekollokváltam rendesen.*”¹⁴

Az egyetemi törzskönyvek adatai szerint Pach proszemináriumra, két féléven keresztül, csak másodéves korában járt, viszont (a második félévtől) végig résztvevője volt Domanovszky legendás péntek délutáni művelődéstörténeti gyakorlatainak.¹⁵ Ezek egyikének tematikája fennmaradt Domanovszky hagyatékában, ráadásul az egyes témákat kidolgozó, majd a dolgozatot ismertető hallgatók névsorával.¹⁶ Innen tudhatjuk, hogy Pach mikor, illetve kikkel járhatott erre a szemináriumra. A később ismert Domanovszky-disszerensek közül Alpár Jenő Lucian, Majlát Jolán, Molnár Éva és Nyíri Sándor nevét találjuk itt, mindegyikük 1942-ben abszolválta. A szemináriumban Alpár Jenő *Székesfehérvár privilégiuma (1/b)* című dolgozata felolvasására jeles osztályzatot kapott. *A székesi városok privilégiuma (3)* problémáját Molnár Éva, Károly Róbert útszabályozása (8) témáját Majlát Jolán referálta, Nyíri Sándor pedig

¹³ 1940. augusztus 30. és 1940. december 7. között Pomázon, illetve Sajómagyaroson volt először munkaszolgálatos. BCEL 16b – 37. Törzslap, 1957. szept. 30.

¹⁴ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.).

¹⁵ Érdekes, hogy az interjúban nem említi, hogy a proszemináriumokat – az indexben ugyan Domanovszky neve alatt szerepelt – valójában tanársegédként Kring Miklós tartotta.

¹⁶ MTA KIK Kézirattár Ms 4528/187

Esztergom vitája az árumegállításért (6) kérdéskört mutatta be.¹⁷ A selmeci jogkönyv (10) előadója Vigh Károly (aki majd Szekfű Gyulánál doktorál), a Harmincadvám és harmincadkönyv (14) témáé pedig Bukta József, akik később a budafoki gimnázium igazgatója lett.¹⁸ Mivel a névsorból mindenki az 1939–1940-es tanévben vette fel Domanovszky szemináriumát, de Vigh Károlynak ez volt az utolsó tanéve, bizonyítottan tekinthetjük, hogy a kurzuslista ebből a tanévből való.

A kereskedelem-, illetve várostörténeti profillal bíró tematika láthatóan elsősorban Domanovszkynak régi, mondhatnánk, eredeti érdeklődési területéhez igazodott.

1. táblázat Művelődéstörténeti szemináriumi tematika, 1939–1940

1. Az első városprivilegiumok
1. b. Székesfehérvár privilegiuma
2. Az Andreanum
3. A szepesi szászok privilegiuma
4. Heti és országos vásáradományok
5. Buda és Győr vámszabályzatai
6. Az esztergomi vámszabályzat
7. Esztergom vitája az árumegállításért Budával
8. Károly Róbert útszabályozása Brünn felé
9. Városi számadások. Pécs gazdasági élete
10. A selmeci jogkönyv
11. A budai jogkönyv
12. Zsigmond 1405-iki két decretuma
13. Zsigmond 1402-i árumegállító jog adományai
14. [b.] Harmincadvám és harmincadkönyv
14. Báthory István 1492-iki ítéletlevele a szepesi árumegállítási kérdésben [ceruzával áthúzva]
15. Türk Dániel missilisei
17. A kenézség
16. A kun privilegium

Forrás: MTA KIK Kézirattár Ms 4528/187

¹⁷ Alpár Jenő Lucián (1916–1988) Amberg Jenő néven Zircen látta meg a napvilágot. 1934-ben lett a ciszter rend tagja, 1941-ben pedig áldozópap. Történelem–latin szakot végzett. Disszertációját (A zirci apátság függetlenítésének kérdése) 1942-ben cum laude minősítéssel védte meg, s az a Ciszterci doktori értekezések című sorozat 84. köteteként még az évben megjelent. ELTE Levéltár 8/1 5. Bölcsészdoktori szigorlatok 1937/38–1947/48; illetve *Cuhavölgyi Klára*: Alpár Lucián. (<https://bit.ly/33w1870>, letöltés 2019. szept. 17.) Molnár Éva (Bp. 1918 –) történelem–földrajz szakot végzett, disszertációját (Boszorkányperek Magyarországon a XVII–XVIII. században) szintén 1942-ben védte meg és adta ki. A Szentestől származó Nyíri Sándor (1913–2003) 1934-ben iratkozott be a budapesti református teológiára, majd 1938-ban a bölcsészkarra. Doktori műve (A nagybirtok vallástügyi magatartása a 18. században) már 1941-ben megjelent, ami 1942-ben rítte fokozatot hozott számára Domanovszkynál (a másik bíráló Mályusz Elemér volt). Majlát Jolán (1917–1991), Erdei Ferenc második felesége 1943-ban doktorált Domanovszkynál, és Nagy-kőrösről szóló disszertációja (Egy alföldi cívis-város kialakulása) a mezőgazdaságtörténeti sorozat utolsó darabjaként jelent meg. ELTE Levéltár 8/1 5. Bölcsészdoktori szigorlatok 1937/38–1947/48.

¹⁸ Indexét és későbbi pályáját fia, Bukta Zsolt jóvoltából ismerhettem meg, a kapott információkat ezúton is köszönöm.

A feljegyzés szerint Pach eredetileg az Andreanum (2) témát vállalta volna, ám végül ez Böör Györgynek jutott.¹⁹ Pach a *Türk Dániel missilisei* (15.) című témát dolgozta ki, és később is élénken emlékezett ennek a dolgozatának születési körülményeire: „ilyenre lehetetlen nem emlékezni. Ez Türk Dániel missilisei címet viselte. Türk Dániel egy lőcsei bíró volt az 1550, '60, '70-es években egy csomó missilise, levele maradt fenn, amelyben ő beszámolt Bécsből meg máshonnan, azokról az eljárásairól és föllépéseiről, amit a lőcsei árumegállító jog helyreállítása érdekében kifejtett a különböző kormányiszerveknél. Ez a szepesi városok árumegállító jogának az évszázados küzdelmében jelentett egy sajátos etapot, ami Domanovszky Sándornak a kedvelt témája volt, nagy monográfiát írt a szepesi városok árumegállító jogáról. Itt az alapvető irodalom éppen az az okmányfüggelék volt, amely az ő könyvének a végén szerepelt, Türk Dániel latin és német nyelvű levelei, amit Lőcse városnak írt Pozsonyból, Bécsből és az ehhez kapcsolódó iratok, és ezeknek az értelmezése, földolgozása, és ezzel kapcsolatban tárukozott ki aztán az egész harmincad ügynek a problematikája, a tizenhatodik század közepén, második felében”.²⁰

Ezek után került sor a szakdolgozati téma választására, amely akkoriban úgy ment, hogy a professzor kiírt bizonyos témákat, s a kínálatból lehetett szemezgetni. Pach egyenesen Domanovszky agrártörténeti sorozatához való felkérésként mesélte el az aktust az interjújában: „*azt mondta nekem, hogy hát vajon csatlakoznám-e ehhez a sorhoz? Hát, persze. Csatlakoztam és kaptam meg az Orczy birtokok gazdálkodását a tizenharmadik század második felében, mint szakdolgozati és majdani disszertációs témát*”.²¹

A tanári szakdolgozat rövid bevezetés után négy fő részből áll (a gépelt tartalomjegyzékben az oldalszámokat a szerző tollal írta be):

1. rész	A bánya	4.
2. rész	A gyár	18.
3. rész	A gazdálkodás	46.
4. rész	Hatósági ellenőrzés, adózás	80.

s szintén rövid befejezéssel zárul.

A témát alaposan körbejáró, elemző munka született. A szerző megismerkedett a timsógyártás technológiájával, összegyűjtötte a bányászkodásról föllelhető adatokat. Forrásait az Orczy-levéltár, Miscellanea. Aluminaria Hagymás

¹⁹ A Diploma Andreanum. II. András 1224-ben az erdélyi szászoknak adott kiváltságlevele. Lásd *Blazovich László*: Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon. Erdélyi Múzeum 67. (2005) 3–4. sz. 5–17.

²⁰ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.). Türk Sámuel missiliseiről Domanovszky monográfiájában: *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító-joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért. Bp. 1922. 144–157., illetve a levelek kiadása az Oklevéltárban.

²¹ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.).

anyagának feldolgozásával állította össze.²² A gazdaságtörténeti szakirodalomból a Domanovszky-iskola *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* sorozatindító első és a korszakösszefüggések miatt leginkább tanulságos hetedik kötetét használta etalonként.²³ De nem maradhatott el a hivatkozás Eckhart Ferenc és Iványi-Grünwald Béla már akkoriban klasszikusnak számító munkáira sem.²⁴ Orczy József báró (1764–1804) szerepét kulcsidéztként alátámasztó gondolatmenettel szerepelt Hajnal István, egy szokásszerűséget és üzletszerűséget szembeállító szöveghellyel, anélkül azonban, hogy Pach oldalszámot adott volna meg. „Ha Orczy József báró egyéniségét akarjuk megrajzolni, valóban ezt a szempontot kell hangsúlyoznunk: Földesúr volt, akinek magatartását elsősorban a szokásszerű kööttségek, a régi idők-ből megmaradt, de még mindig élettelen ható helyi szokások, a földesúr és jobbágy közvetlen s éppen nem üzletszerű kapcsolatai határozták meg.”²⁵ Az uraság és alkalmazottak viszonyáról Orczy feleségének, Berényi Borbála grófnőnek egy levelét idézte, amelyben arról számol be, hogy egész nap a munkásokra felügyel, és nem hagyja őket *nem* dolgozni.²⁶ „Nagy tévedés volna azonban ebből valami szívtelen és kegyetlen munkáltatásra következtetnünk. Ellenkezőleg: éppen azért, mert az uraság hosszú ideig ott volt a munkások közelében, bizonyos közvetlen, szokásszerű kapcsolat alakult ki közöttük, otthonos és meleg viszony, amelyben nyoma sem volt még a kapitalizmus ok- és érdekszerűségének, amely a munkást nem pusztán az üzem haszna szempontjából tekintette, hanem életének teljességében.”²⁷ Erról a levelezésből általánosabb következtetést is levont: „A grófnő különben igen méltányos és jóérzésű ember lehetett; alkalmazottai iránt való viselkedésére jellemző, hogy férjéhez írt leveleiben gyakran tesz említést ezek ügyes bajos dolgairól, sőt a férjét is megkéri néha azok elintézésére. E levelekből a szigorú, tevékeny, mindenre figyelő,

²² Az Orczy család levéltári anyagának repertóriumát egyébként az 1950-es években a szintén Domanovszky-tanítvány Fekete Nagy Antal állította össze. Az Orczy család levéltára. Repertórium. Levéltári leltárak 9. Bp. 1959.

²³ *Jármay Edith – Bakács István: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. I. Jármay Edith: A regéci uradalom üzeme a XVIII. század első felében. II. Bakács István: Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez (a továbbiakban: TMMT) 1. Bp. 1930.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. TMMT 7. Bp. 1933.*

²⁴ *Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Mária Terézia korában. Bp. 1922.; Gr. Széchenyi István: Hitel. A Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk., bev. ifj. Iványi-Grünwald Béla. (Magyarország újabbbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. II.) Bp. 1930.*

²⁵ *Pach Zs. P.: Orczy birtokok i. m. 39. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Talán az előadásaira vonatkozik az utalás. Pach tanulmányai utolsó, nyolcadik félévében, 1941 tavaszán vette fel Hajnal Történeti szociológia című óráját. Hajnal „szokásszerűség” fogalmának értelmezéséről lásd *Lakatos László: Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Bp. 1996. 124–128.**

²⁶ Itt a korra jellemző párhuzamként Wellmann Imre Grassalkovich Antalról rajzolt jellemzését külön felidézi. *Wellmann I.: A gödöllői i. m. 11–12.*

²⁷ *Pach Zs. P.: Orczy birtokok i. m. 35. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Bár itt nincs hivatkozás, itt sem nehéz Hajnal ihletésére ráismernünk.*

de mindenre gondoló, melegszívű és emberi érzésű, szóval igazi magyar nagyasszony alakja rajzolódik elénk, aki azonban gazdasági érzékkel is rendelkezik.”²⁸ Ismét Orczy Józseffel kapcsolatos egy hasonló szellemű kulcshivatkozás, amely ugyanabban az összefüggésben a nemzetközi gazdaságtörténeti szakirodalomból Werner Sombart-ra utalt: „Így áll előttünk századok mesgyéjén a régi földesúr és az új idők szavát megértő üzletember tulajdonságait termékenyen egyesítve magában, mint a magyar gazdasági élet kétségtelenül nagyraihivatott alakja. Méltán sajnálhatjuk, hogy utódaiban nem talált művének folytatójára.”²⁹ Ezt aztán később árnyalta, amikor ugyan a szövegben arról írt, hogy a fiúk Pesten élve nem törődtek a gazdasággal, de lábjegyzetben hozzátette, hogy a legkisebb fiú, György „később igen tevékeny gazda lett, ujszászi birtokának állattenyésztését és kertészetét országos hírűvé tette”.³⁰

A gazdálkodásról szóló részben, a Domanovszky-iskola szelleméhez illően a számadások kapcsán feltette azt a kérdést is, vajon „készítettek-e kalkulációt a gazdálkodásra vonatkozólag, kiszámították-e előre, hogy mennyi pénzbe fog kerülni a timsógyártás és milyen eladási ár mellett lesz jövedelmező?”³¹ Ennek megítéléséhez részletes uradalmi utasítás állt rendelkezésre (Methode, nach welcher die Berechnung der eigenen Erzeugungs-Kosten des Alauns veranstaltet werden muss [A költség-kimutatás készítésének módszerei a timsógyártásban]). A számtartó azonban nem volt képes az eszerinti könyvelésre. Az adatok hiányosságait a szomolnoki bányahivatal kimutatásai tükrében vette szemügyre. S nem késlekedett levonni a lesújtó következtetést: „Egyetlen pillantást kell csak vetnünk ezekre a számokra s máris világosan látjuk, milyen éles ellentétben vannak a director által adott kalkuláció és kimutatás adatai a való gazdálkodás tényeitől, mennyire elferdítette a director a factorral együtt az igazságot, sőt bátran kimondhatjuk, milyen nagyarányú csalásokat követtek el.”³² Tisztába jöve a források hiányosságaival, Pach enyhe szkepszissel viszonyul a számszerű adatok összeállításához: „Egyéb évekből csupán a timsótermelés ill. az azért befolyt jövedelem ismeretes, s ez is hosszú időn át való megszakítással (1807–1812). Így táblázatot felállítani csak kalandos, csekély szilárd alapon nyugvó következtetésekkel vagy tág határok között való összegmegjelöléssel volna lehetséges. Minthogy az első eljárás nem lenne komoly, a második nem lenne célszerű, megelégszünk azzal, hogy 1799-től kezdve csupán általános képet rajzolunk a bányászat viszonyairól, csak olyan és annyi adattal, amelynek és amennyinek

²⁸ Uo. 38. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Ide ismét jól illeszkedett egy Wellmann hivatkozás.

²⁹ Uo. 40. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. A hivatkozott hely: *Werner Sombart*: Der moderne Kapitalismus. I. [kiadás megjelölése nélkül] 320–329.

³⁰ Uo. 73. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Az OMGE egyik létrehozójától nem is lehetett volna mást várni.

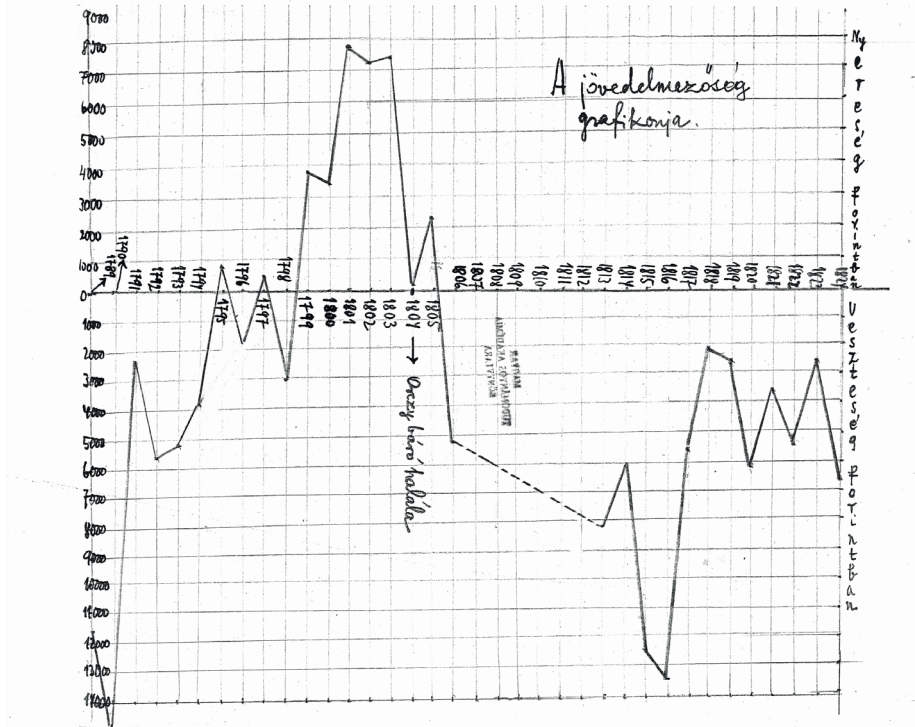
³¹ Uo. 51. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Itt alapvető referenciaként Bakács és Wellmann munkáinak számadásra és jövedelmekre vonatkozó részei szolgálnak.

³² Uo. 63. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11. Később egyenesen évi rendszeres sikkasztásról ír. Uo. 67.

az igazsága nyilvánvaló.”³³ Ugyanakkor különösen a leghosszabb, a gazdálkodásról szóló részben több oldalas, kézzel írott táblázatokat találunk, amelyeknek egy-egy adatsorát, a termelésről és a jövedelemzösségről szólót grafikusán is megrajzolta.

1. ábra A hagymási timsógyártás jövedelmzősége (1789–1825)

Forrás: Pach Zs. P.: Orczy birtokok i. m. 72a. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11.

Az 19. század első éveiben mutatkozó kulmináció után következett be a visszafordíthatatlan hanyatlás, s ez, miután Pach a timsóüzemet Orczy József „személyes alkotásának”³⁴ tekinti, a báró halála után nem is lehetett másként. Háttérként felvázolt azonban más nehézségeket is, amelyekről az azóta született szakirodalom sokkal részletesebben beszámolt, például a már korábban alakult és egri kereskedők által

³³ Uo. 17. MTA KIK Kézirattár Ms 4538/11.

³⁴ Uo. 89. A végén megismételve Orczy korábbi értékelését: „aki hivatott volt arra, hogy felpezsdítse a magyar gazdasági élet lassú vérkeringését, utódjaiban nem akadt folytatóra”. Uo. 90.

működtetett bányatársulat konkurenciáját. Különösen kiélesedett a vita az uradalmi erdők használatáról, miután a földesúrnak saját parádi üvegyárát is el kellett látnia fával.³⁵ Ugyanakkor fontos szempont, hogy az Orczy-uralom nagyjából 1820-ig „az üveghuta, a fürdő és a gazdaság egyéb bevételeiből még [...] fedezni tudta” a timsógyártás veszteségeit. Végül, amikor 1824 végén az Orczyk és Grassalkovichok közötti bérleti viszony lejárt, a timsógyár sorsa is megpecsételődött.³⁶

Összességében megállapíthatjuk, hogy Pach tanári szakdolgozata illeszkedett a Domanovszky-iskola hagyományaihoz, jól körülhatárolt forrásokon alapuló gondos munka volt, ám ahhoz, hogy kiváló doktori disszertáció lehessen belőle, még jelentős munkát kellett belefektetnie. S a jövőre tekintettel megjegyezzük, hogy mindenekelőtt a Grundherrschaft–Gutsherrschaft problematika kelet-európai kontextusát lett volna érdemes felvázolni, amelynek még szakirodalmi utalás formájában sem volt nyoma a dolgozatban.³⁷

A diploma megszerzése után Pach abba a gimnáziumba ment vissza tanítani, amelynek maga is növendéke volt. Hogy ebben az időszakban milyen kapcsolatot ápolt Domanovszkyval, azt nem tudjuk, csak viszonyuk háború utáni időszakáról tájékoztat a professzor 70. születésnapjára küldött köszöntő levél: *„Csak utólag értesültem arról az ünnepségről, amelyet Professzor úr jubileuma alkalmából tanítványai és tisztelői tartottak. Így engedje meg, Professzor úr, hogy ezúton fejezzem ki őszinte jókívánságaimat és azt a hálás tiszteletemet, amely Professzor úrhoz mindig fűzött és fűzni fog. Kívánom, hogy még sok történész-generációt neveljen fel igazi tudásra és a tudomány szeretetére.”*³⁸ Enyhe megbántottságot érzünk a hangvételben amiatt, hogy csak utólag szerzett tudomást a köszöntésről, kifejezi mindenkori tiszteletét, de a gratuláló többségtől eltérően nem „tanítványi tisztelettel”, csak „mély tisztelettel” zárja levelét. Az ünneplésről tudnunk kell, hogy a tanítványok a feltűnést kerülve igyekeztek az alkalmat megszervezni, így például a konfliktusokat elkerülendő Mályuszt meghívták ugyan, de Hajnal István dékán barátilag azt tanácsolta neki, hogy valamilyen ürügyet találva ne menjen el.³⁹ Mályuszt tehát invitálták, de nem volt kívánatos az odamenetele, Pachot viszont meg sem hívták.

³⁵ Soós Imre – Szökefalvi-Nagy Zoltán: Az első magyarországi „timsógyár”. Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei V. (1967) 371–403. Az egri társulat és az uradalom erdejének fájáról szóló vita Pach szakdolgozatában is terítékre kerül. *Pach Zs. P.: Orczy birtokok* i. m. 38.

³⁶ Csiffáry Gergely: Timsógyártás a régi Magyarországon. Archivum 16. (2004) 5–45. A debrő-parádi uradalom 1820-as számadáskönyvének adatai. Uo. 20–22.

³⁷ Elegendő ebből a szempontból legalább Wellmann Imrénének a Domanovszky-émlékkönyvben megjelent programadó tanulmányára utalnunk, lásd *Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére, 1937 május 27.* Bp. 1937. 664–714.

³⁸ Pach Zsigmond Pál Domanovszky Sándorhoz, 1947. jún. 4. MTA KIK Kézirattár Ms 4526/500

³⁹ „Domanovszky 70. éves születésnapjára volt tanítványai egy igen szerény és csendes összejövetelt rendeznek. Nagy gondom, miként lehetne professzorságát egy évre meghosszabbítani, – most, amikor

A marxista indoktrináció tanösvényein

A következő nagy életpályakérdés: az 1948-ban teljesen új témában benyújtott disszertáció mennyit örözött meg a Domanovszky-iskolából hozott szakmai örökségből? Milyen hatások révén jutott el Pach oda, hogy a marxista történetírás arzenáljával felszerelkezve immár ne Domanovszkynál szerezzen doktori titulust?

A szikár életrajzi tényeket csak felsorolva Pach diploma utáni pályaszakaszából: 1943-tól 1948-ig előbb óraadó, majd rendes tanár volt a pesti izraelita fiúgimnáziumban. Szerencsésen túlélte az 1944 márciusától októberig ukrán területre vezényelt második munkaszolgálatos időszakot. Megszökött, majd hazatérése után belépett az MKP-be, valamint megnősült. Ha a publikációkat nézzük, 1946-ban megjelent néhány statisztikai dolgozata a magyarországi zsidóság veszteségeiről.⁴⁰ Ám 1947-ig nem közölt gazdaságtörténeti írást. Az 1947-es év termése a dolgozók középiskolája számára N. Kiss Istvánnal mint társszerzővel közösen jegyzett, *Gazdaságtörténet* című tankönyv, amely az öskommunizmustól a barbár feudalizmuson át a civilizált feudalizmusig tekintette át a gazdasági fejlődést.⁴¹ Ehhez képest némileg váratlannak tűnhet az a *Társadalmi Szemlében* 1948 februárjában megjelent írás, amelynek címe azonos az ugyanabban az évben megvédett doktori értekezésével.

A történetek értelmezése szempontjából mindenképpen említést érdemel, hogy Pach önéletrajzi elbeszéléseiben a Domanovszky-iskola mellett felbukkan szocializációjában egy másik szál: a marxizmussal, tágabban a „progresszív gondolattal” való megismerkedés emlékezete. 60. születésnapja alkalmából a választ előre antcipáló kérdésre a *Népszabadságban* így reagált: „A marxizmussal először az úgynevezett Schönstein-füzetekből ismerkedtem; nagy hatással volt rám Engelsnek

---

éppen Ortutay a miniszter. Éppen ezért nem akarunk tüntetés szerű ünneplést rendezni, ne ébredjen gyanú, hogy vezérszerepet szánunk újra neki. Téged is meghívunk, – de épp a fenti körülményre tekintettel úgy gondolnám, ne jőjj el, hanem valami ürüggyel mentsd ki magadat.” Hajnal István Mályusz Elemérhez, 1947. máj. 21. MTA KIK Kézirattár Ms 6400/305. Mályusz egyébként, szintén mélyen megbántódva, hogy nem kívánatos személy az ünneplésen, szép köszöntő levélben fejezte ki feleségével együtt tanítványi tiszteletét: „Bár a körülmények kedvezőtlen találkozása lehetetlenné teszi, hogy személyesen kifejezésre juttassuk szerencsekívánatainkat, lélekben feleségemmel együtt ott leszünk azok sorában, akik szombaton fel fognak keresni, hogy halájukat, szeretetüket és ragaszkodásukat tolmácsolják. Kedves kötelesség megköszönnünk újólag is azt a sok jót, amelyben bennünket részesítettél, engem pontosan három évtizeden keresztül. 1917 óta, amikor első szemináriumi dolgozatomat bemutattam. A professzor és hallgatója, tanítványa közös munkájának sok-sok epizódja mindmegannyi kedves emlék, amelyek valamikor tettvágyat ébresztettek, ma pedig megnyugvást jelentenek, visszaemlékezve reájuk.” Mályusz Elemér Domanovszky Sándorhoz, 1947. máj. 29. MTA KIK Kézirattár Ms 4526/270

⁴⁰ Pach Zsigmond Pál: A magyarországi zsidóság mai statisztikájának szembevető jelenségei. Maradék-zsidóság. A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházgyejesületének évkönyve, H. é. n. [1946] 22–32.

⁴¹ P. Zsigmond Pál (sic!) – N. Kiss István: Gazdaságtörténet I. Bp. 1947. (2. kiadás 1948.)

A család, az állam és a magántulajdon eredete című műve és Kautskynak Marx gazdasági tanairól szóló könyve. Elindítottak a marxistává válás útján.⁴² A Zöldivel készült későbbi életútinterjúbán azután ez az életrajzi szál további részletekkel egészült ki és időben is meghosszabbodott: „*kiváltképp az egyetemi éveim alatt ért engem egy másik hatás is. Először is a nagybátyám, Hollós Korvin Lajos révén, aki író, költő, illegális kommunista volt, és aki már egyetemi [...], középiskolás koromban is adott nekem egy-két munkát a kezembe. Kautsky: Marx gazdasági tanai volt az első. Aztán az Engels család, állam, magántulajdon eredete volt talán a második. Igen, a Népszava könyvesbolt kiadásaiban. És aztán hát a harmadik, azt már nem ő adta a kezembe. Azt már én magam, amikor antikváriumokba jártam, találtam meg. De ez már a '40-es évek elején volt: Szentmiklós Lajos: Az Árpádkori magyar társadalom. Szentmiklós Lajos, [...] aki nem volt más, mint Molnár Erik.*”⁴³ Itt láthatóan egészen a középiskolás időszakig visszanyúlik ez a behatás annak a törekvésnek a következtében, hogy élettörténeti tanulásként szinte egész életpályájára megpróbálta kiterjeszteni a két-féle, a szakmai és politikai szempont közötti egyensúlykeresést. A Granasztóinak adott interjúbán ez egyértelműen megfogalmazódott: „*A kettő egymással találkozott. És talán – ne vegye szerénytelenségnek, hogy ha ezt mondom – talán az én tevékenységemnek egyik fő mozzanatát abban jelölhetem meg, [...] hogy úgy sikerült és úgy alakult, hogy a szakmai és politikai motívumok azok egymást erősítették, egymásra hatottak.*”⁴⁴ Hogy a marxista indoktrináció szálai milyen régre vezetnek vissza, azt persze ennyiből nem tudjuk megítélni, de azt tényként megállapíthatjuk, hogy a fent elemzett szakdolgozatban, 1941–1942-ben, ahol a hivatkozott szerzők között Sombart a legbaloldaliabb figura, ennek nyoma sincs. Természetesen abban nincs semmi meglepő, ha két munkaszolgálat között, az üldöztetés korában egy fiatalember nem teszi ki a kirakatba ellenzéki politikai meggyőződését.

A marxista iskolázódás írott forrásnyomait mindazonáltal egy 1946 elején Molnár Erikhez intézett levelében találjuk: „*Fiatál gimnáziumi tanár vagyok. A múlt év nyarán módomban nyílt arra, hogy tanári átképző tanfolyam keretében meghallgassam az Ön előadásait, s ezeknek az előadásoknak a hallgatása ösztönzött arra, hogy megvegyem és áttanulmányozzam társadalomtörténeti művét.* Ez a munka kétirányú kötelességet rótt rám: egy gyakorlatit, hogy módszerét és eredményeit a középiskolai tanításban felhasználjam, s egy elméletit, hogy

⁴² Papp Gábor: A múltról írunk, de a jelenhez szólunk. Születésnap beszélgetés Pach Zsigmond Pál akadémikussal. Népszabadság, 1979. október 4. 7.

⁴³ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. okt. 12.). Később ebben az emlékezésben is szóba kerülnek a Schönstein-füzetek s illegális szemináriumvezetőként még Ságvári Endre is.

⁴⁴ Interjú a Történelmi Szemle részére, 1982. jan. 4. MTA Levéltár, 224. Történettudományi Intézet Pach Zsigmond Pál hagyatéka, Új dosszié 680. sz.

*igyekezzem megismerni a materialista történeti szemléletet és a dialektikus módszert.*⁴⁵ [Kiemelések tőlem – K. Gy.] Csatoltan küldött egy kéziratot, amely leginkább Molnár szemléletét próbálja alkalmazni a középiskolai tanítás/előadás céljaira.⁴⁶ Hogy Molnár Erik mit válaszolt, nem tudjuk, mint ahogy azt is csak elképzelhetjük, milyen lehetett szembesülnie azzal, hogy egy fiatalember az ő sematikus materializmusát megpróbálja szisztematizálni, már-már kínos precizitással alkalmazni a történelemre. A levélből tehát arra következtethetünk, hogy Pach az 1945 nyarán tartott tanári továbbképzés hatására vette meg Molnár művét, s ez indította el, hogy újragondolja az általa tanított történelmi ismeretanyagot. A visszaemlékezések homályosan elnyújtott kronológiájával szemben tehát ez a folyamat legfeljebb 1945 őszén ölthetett komolyabb mértéket.

1946 nyarán mindenesetre újabb levélben fordult Molnár Erikhez és egy közlésre szánt írást is mellékelte. „Engedje meg, hogy – mielőtt rövid időre elutazom Budapestről – soraimmal ismét felkeressem s »A materialista fejlődésfokokozatok alkalmazásának kérdéséhez« című kis cikkemet tisztelettel átnyújtsam. A cikk a *Társadalmi Szemle* számára íródott, s tárgyánál fogva – azt hiszem – alkalmas a közzétételre. Hogy tartalmának alapján az-e, annak megbírálsát Miniszter Úrtól várom. Pozitív ítélet esetén nagyon kérem ezirányú szíves támogatását.”⁴⁷ A fennmaradt csatolt példányon megtalálhatók Molnár Erik széljegyzetei. Az öt lapos dolgozat apropója valójában az akkor szociáldemokrata Tolnai György könyve volt. Mint Pach írta: „nem mehetünk el szó nélkül azon tény mellett, hogy materialista gazdaságtörténész egy alapvetően lényeges korszakkategóriának a magyar fejlődésre alkalmazásakor nem évtizednyi, hanem több évszázadnyi mértékben téved s így a magyar fejlődésnek a legjelentékenyebb részét helytelenül

⁴⁵ Pach Zsigmond Pál Molnár Erikhez. Bp., 1946. jan. 22. MTA KIK Kézirattár Ms 4357/756 Az átképző tanfolyamra 1945. aug. 16–30. között a Pázmány Péter Tudományegyetemen került sor mintegy 300 fő részvételével. Molnár Erik előadása egyáltalán nem váltott ki osztatlan elismerést. A kritikákra elég rosszul reagált, amikor ezt mondta: „miniszterre vedlett, s lecsapott a reakcióra”. blp. Négyszemközt az átképző tanfolyammal. Köznevelés, 1945. szept. 1. 6–8. Különösen kiverte a biztosítékot a Szabadság lapnak adott nyilatkozata (amelyben a továbbképzés záróbeszédét idézte): „*kinek-kinek módjában áll egyénileg eldöntenie, alkalmasnak érzi-e magát, hogy az új idők követelményeinek megfelelően oktassa tovább az ifjúságot.* Erre senkit sem kényszerítünk, de a tanárságnak tudomásul kell vennie, hogy a jövőben a magyar iskolákban csak demokratikus szellemű történeti oktatás folyhat.” [Kiemelés az eredetiben] A magyar iskolákban csak demokratikus szellemű történeti oktatás folyhat. Szabadság, 1945. augusztus 23. 2.

⁴⁶ A csatolt szöveg is fennmaradt Molnár Erik hagyatékában (A magyar történelmi fejlődés alapjai. 23 fol.), de ehhez Molnár, aki ekkor népjóléti miniszter volt, nem fűzött lapszéli megjegyzéseket.

⁴⁷ Pach Zsigmond Pál Molnár Erikhez. Bp., 1946. júl. 22. MTA KIK Kézirattár Ms 4357/758. A cikk apropóját a csatolt cikk alcíme rejti, lásd Néhány megjegyzés Tolnai György: A magyar kapitalizmus története című könyve kapcsán. Tolnai könyvének egyébként alcíme is volt: Kilenc évszázad a feudalizmus árnyékában. Bp. 1946. Az előszóban a szerző közölte: „Ez a könyv a »Magyar kapitalizmus története«-nek – amelyet a háború éveiben írtam és amely azokban az esztendőekben nyilvánosságot nem kaphatott – első részét nyújtja.” Uo. 9.

periodizálja. Vagy talán a marxista fejlődésfokokozatok oly kevésbé konkrétan írható körül, hogy egy meghatározott társadalmi alakulatra való alkalmazásukban tetszőlegesen tág teret nyújtanak egyéni felfogások érvényesítésére? Korántsem.”⁴⁸ Aztán sorakoztak a Marx-, Engels-, Sztálin-, Molnár Erik-idézetek az eljövendő korszak skolasztikája jegyében.⁴⁹ Nem maradt kommentár nélkül, ahogy Pach iskolás pedantériával meghatározta a történész feladatát: „pontos részletelemzéssel kimutatni, hogy az általa vizsgált társadalmi alakulatban a termelőviszonyok melyik válfaja van uralmon, mennyiségi túlsúlyban, s így milyen a társadalom termelőviszonyainak általános minősége, fokozata”. Ez már Molnár Eriknek is sok volt: „mennyiségi túlsúly: nem helyes. Mo-on a kapitalizmus nem mennyiségi túlsúlyánál fogva uralkodott”.⁵⁰ Végül a cikk megjelentetéséről nincs tudomásunk, így az első Tolnai-Pach vita elmaradt. Egyrészt mivel a nevezett könyvről a Szemle már közölt recenziót, másrészt a fennmaradt széljegyzetek alapján Molnár Erik aligha támogatta a közlést. Csak a zárókommentárt idézzük: „Egyáltalán nem mellékes, hanem nagyon fontos probléma a kapitalista fejlődés csiráinak kutatása a feudális termelő viszonyok közt: az árutermelés, pénzgazdaság fejlődése; a bérmunkaviszony fejlődése falun és városban, a tőkés vállalati forma fejlődése a bányáiparban, majd a szórványos manufaktúrájánál.”⁵¹

Pach tehát 1947-ben még nem publikált a *Társadalmi Szemle*ben, az MKP tudományos folyóiratában, ahol viszont hamarosan megjelent Molnár Erik tollából egy meglehetősen ledorongoló kritika Pachék *Gazdaságtörténet* tankönyvéről.⁵² A bíráló már a címet is megkérdőjelezte: „valójában gazdaságtörténetileg megalapozott társadalomtörténeti” munkáról van szerinte szó, ami abban is megmutatkozott, hogy „sok tekintetben” (mondhatnánk: jobb híján) Molnár „társadalomtörténeti munkáját” vették alapul. Fő hibájukul róta fel, hogy „több helyütt a magyar társadalom különleges fejlődésmenetének általános érvényességet tulajdonítanak”, hogy a „fejlődés képét” leegyszerűsítik, hogy a szerzőknek nem sikerült megoldaniuk, „miként lehet és milyen mértékben lehet párhuzamosságot megállapítani azok között a fejlődési fokozatok között, amelyek a természeti tárgyak elcsajátításának különböző módjain alapulnak, mint amilyenek a vadászat–halászat, az

⁴⁸ MTA KIK Kézirattár Ms 4357/759.

⁴⁹ Marx A politikai gazdaságtan bírálóhoz című művének előszavát német hivatkozásból idézi, de Sztálin művének, A leninizmus kérdéseinek alapján, amihez Molnár Erik nem állja meg, hogy oda ne írja: „Felesleges a Sztálinra való visszahivatkozás.” Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. Hogy Molnár Erik a témát mennyire fontosnak találta, arra tanúbizonyság közelesen megjelenő cikke, lásd *Molnár Erik: A kapitalizmus kezdetei Magyarországon (1200–1350)*. Társadalmi Szemle 2. (1947) 275–284. Csak adalék a módszerhez az, hogy ebben az írásban egy árva hivatkozás sincs sem Kováts Ferenc, sem Paulinyi Oszkár témába vágó írásaira.

⁵² *Molnár Erik: Pach Zsigmond Pál és N. Kiss István dr. Gazdaságtörténet I. rész.* Bp. 1947. 102. Társadalmi Szemle 2. (1947) 827–828.

állattenyésztés és földművelés – és azok között, amelyeknek alapja az elsajátításnál használt munkaeszközök anyaga, tehát pl. a pattintott kő, a csiszolt kő és a fémek különböző fajtái”.⁵³ Ezek után mondta ki a végső szentenciát: „Könyvük, ha a szakembereknek a tudományos kutatáshoz szempontokat nem is nyújt (legfeljebb a polgári szakemberek figyelmét hívja fel a marxista történetírás szempontjaira), hibái mellett is alkalmas arra, hogy demokratikus tankönyvül szolgáljon.”⁵⁴ Nem állítja tehát, hogy nincs komoly kifogása, de használhatónak tartja.

Ezután következett a disszertáció 1948-ban, amikor – egy időre – utoljára lehetett egyetemi doktorátust szerezni. Ráadásul a centenárium miatt is nagy volt a tolongás 1848 agrártörténeti problémái körül. A Szekfű-tanítvány Mérei Gyulának a Teleki Intézet kiadásában jelent meg könyve a mezőgazdaság és agrártársadalom 1848 előtti fejlődéséről, Spira György, aki ekkoriban cserélte fel költői ambícióit történészire, két nagy tanulmányt szentelt ’48 társadalmi előzményeinek, az elsőt kimondottan a mezőgazdasági munkaerőhiánynak.⁵⁵ A fordulat évében ebben a bő felhozatalban ideológiai szempontból legkeresettebbnek nyilván a *Társadalmi Szemle* számított. Pach tanulmánya azonban a marxista retorika mögött meglehetősen mértéktartónak tűnt. A kötelező Marx- és Molnár Erik-hivatkozások után (*A Tőke* I. kötete még németül!) felvonultak a magyar gazdaságtörténet forrásszámba menő klasszikusai (Berzeviczy, Dessewffy Emil, Fényes Elek, Galgóczy, Lónyay, Széchenyi, Tóth Lőrinc, Trefort) mellett sorra a historikus generációk: Acsády, Thirring, Tagányi, majd Szekfű, Iványi-Grünwald, Szabó Dezső és Szabó István, illetve a fiatalabb Domanovszky-tanítványok közül Wellmann és Belitzky. Különösen erőteljes a hivatkozás Szabó Istvánra és Wellmann Imrére.⁵⁶ Mintha tudatosan egyforma távolságot igyekezne tartani Pach minden irányzattól. S a hangvétel is mérlegelő volt az egyik fő kérdésnek számító Bauernlegen megítélésében: vagyis atekintetben, hogy a jobbágytelek földesúr általi „elvétele, elrablása” hogyan és mennyire függött össze „az allodiális

⁵³ Uo. 827. Molnár a helyesbítendő részletkérdések között említette: „Ami pedig a szláv népek történeti fejlődését illeti, ezen a területen, bár bizonyos fenntartásokkal élnék, alapjában mégis az imperialista német történetírás hagyományainak hatása alatt állnak, amidőn pl. az orosz államalapítást normann hódításra vezetik vissza.” Uo. 828.

⁵⁴ Uo. 828.

⁵⁵ *Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848.* Bp. 1948.; *Spira György: A „szunnyadó láva”. A bomló magyar feudalizmus munkaerőválságáról.* Valóság 4. (1948) 3. sz. 174–195. Az előbbi két marxista kritikát is kapott rögvest márciusban: az egyiket Pachtól (az akkoriban használt szerzői néven P. Zsigmond Pálként jegyezte), a másikat S. Sándor Páltól (a még csak alakulófélben lévő új Gazdaságtörténeti Tanszék két későbbi vezető alakjától). Az előbbi a *Forum* 3. (1948) 3. sz. 252–254, az utóbbi a *Valóság* 4. (1948) 3. sz. 256–259 hasábjain.

⁵⁶ Wellmannak már a szakdolgozatban is buzgón idézett Grassalkovich uradalomtörténetét citálja előszeretettel, s Szabó Istvánnak egyik legújabb műve (*Szabó István: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* In: *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXVI. kötet 4. sz. Bp. 1947.), ha lehet, talán még nagyobb figyelemben részesül.

nagybirtoküzem kifejlődésével Kelet-Európa egyes országaiban”? Azt állapította meg, hogy „erre nézve történeti irodalmunkban ellentétes ítéleteket olvashatunk”,⁵⁷ és a kérdés vizsgálata után így vonta le a tanulságot: „a zselléresedés fő oka a feudális túlnépesedés volt s ehhez képest az allodizálás másodrendűnek tekinthető”.⁵⁸ Közben visszatérő hivatkozások utaltak az ország gyarmati helyzetére, de ez inkább bevett retorikai toposz, mint elemző megállapítás. Ha ez a szöveg volt a doktori értekezés, nem csodálkozhatunk azon, hogy amikor a bölcsészkar jutalmazásra javasolható doktori disszertációkat, Pach két vizsgáztatója, Hajnal István és Váczy Péter nem ezt a munkát hozta szóba.⁵⁹

1948–1949 döntő fordulatot hozott Pach életében: először az Állami Pedagógiai Főiskola Történelmi Tanszékére nevezték ki, majd Nagy Tamás kurátor, *A tőke* magyar fordítója hívására még 1948 őszén a régi Közgazdasági Kar helyén újonnan alapított Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemre került tanszékvezetőnek.⁶⁰ 1949 őszén pedig Molnár Erik mellett helyettes igazgató lett a Teleki Intézet romjain létrehozott akadémiai Történelmi Intézetben. Eközben egy általános iskolai tankönyv társszerzőjeként hatodmagával megkapta a Kossuth-díj úgynevezett kisdíját. (10 000 ft/3 fő).

Az osztályharc zászlaja alatt természetesen fellángolt az intézeti belharc is, ám ez azoknak, akiknek elhivatottságuk volt, hogy a politika partitúrájából játsszanak, szinte természetesnek számított. Amikor Pach 1950 májusában bejelentést tett a politikai rendőrségen Kosáry Domonkos [sic!], a Kelet-Európai Intézet történettudományi intézetének volt igazgatója ellen, akkor kihallgatásakor elmesélt egy epizódot, amely a *Revue d'Histoire Comparée* kapcsán pontosan jelezte a konfliktusok szellemi határvidékét. „1948 tavaszán Kosáry Benda Kálmánon, a lap szerkesztőjén keresztül felkért arra – más elvtársak mellett engem is – hogy írjak recenziót a lap számára. Én Révai József elvtárs Kossuth Lajos c. brossurájáról írtam ismertetőt. Ennek bevezetőjében utaltam arra, hogy Révai elvtárs tanulmánya egyfelől összekapcsolja a magyar nép legfontosabb tanulságait nemzetünk jelenlegi feladataival, hogy csak a küzdő értheti meg a küzdőket. Másfelől utat

⁵⁷ P. Zsigmond P.: A tőkés termelés i. m. 114–115. Az ellentétes álláspontokat Szekfű, Szabó István és Iványi-Grünwald reprezentálta.

⁵⁸ Uo. 117. Közlebbi hivatkozás nélkül közöl egy számszerű becslést is: „Megközelítő statisztikai számítások szerint a zsellérek számának 80,3%-os emelkedéséből 64,5% túlnépesedésnek, 15,8% allodizálásnak tulajdonítható.”

⁵⁹ ELTE Levéltár, BTK Dékányi Hivatal iratai, 8b. 136. d. Hajnal Domanovszky utolsó doktoranduszát, Vörös Károlyt, Váczy pedig Dümmerth Dezsőt ajánlotta jutalomra.

⁶⁰ Minderről humoros formában számolt be az eredetileg a Gözgazdásznak adott interjúban: Sánta kamatláb. Közgazdász humor (1920–1995). Szerk. Szigeti Endre. 1995. (<https://bit.ly/3c2FxoS>, letöltés 2020. szept. 19.) Nagy Tamásról és szerepéről a marxista politikai gazdaságtan történetében lásd *Péteri György*: New Cours Economics: The Field of Economic Research in Hungary After Stalin, 1953–6. Contemporary European History 6. (1997) 3. sz. 295–327.

mutat a magyar történészeknek a reformkor és általában az ujjabbkori magyar történelem kutatásához. Kiemeltem továbbá a marxista módszerek döntő jelentőségét. A cikk francia fordítását Kosáryék akkor mutatták meg nekem, mikor a lap már be volt tördelve és ki volt korigálva. Így jutott tudomásomra, hogy az ismertetés fenti kitételeket tartalmazó bevezető részét valamint befejezését egyszerűen kihagyták és így elvették a cikk politikai jelentőségét. Mikor Bendát ezért felelősségre vontam, kijelentette, hogy ők nem politizálnak és ezért törölték az említett részeket. Erélyes fellépésemre a hibát oly módon korigálták, hogy egy u.n. »erráta« cédulát fűztek a cikkhez, amely a hiányzó részletet tartalmazta.⁶¹

Kezdetét vette tehát Pach életében az a periódus, amely a *Századok*ban két részben megjelent *Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához* című publikációval indult és *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon* 1952. májusi megjelenésével tetőzött.⁶² S közben, mintegy ennek „leágazásaként” kidolgozta az egyetemen – egyelőre még csak sokszorosított formában – a *Magyar gazdaságtörténet* többfélèves új marxista tananyagát.

A *Századok* 1948-as centenáriumi száma 1949 decemberében jelent meg. Pach tanulmánya közvetlenül Andics Erzsébetnek a Történelmi Társulat gleichschaltolására harci kürtként felharsanó székfoglalója után kapott helyet.⁶³ A tanulmány első része az úgynevezett eredeti felhalmozás (így hangzott *A Tőke* I. kötet 24. fejezetének eredeti címe) módszereit, azaz a termelőknek a termelőeszközöktől való történelmi

⁶¹ Pach Zsigmond Pál: Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1950. jún. 27. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3. 1. 5. – O-11132. Kosáry Domonkos [sic!] személyi dossziéja. Pach recenziója Révai munkájáról az Intézet francia nyelvű folyóiratának utolsó számában jelent meg, ismét *Paul P. Zsigmond* néven: József Révai: Kossuth Lajos. Moscou 1944. 77. *Revue d'Histoire Comparée* 26. (1948) 2. sz. 273–276. Az általam látott példányban az errata cédulának nyomát nem találtam, viszont Révaitól azt a mondatot, amelyben az írás jelenbeli politikai célját emeli ki, a bevezető tartalmazza.

⁶² *P. Zsigmond Pál: Szemponatok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon. Századok* 82. (1948) I. 19–59., II. 83. (1949) 106–145.; *Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952.*

⁶³ A történetírás „gleichschaltolására” lásd *Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 356–377.* Az kevésbé lehetett örömteli mozzanat, hogy ugyanebben a számban kapott helyet az 1848-as centenáriumi irodalmat a történészfront aktuális állása szerint „leszalámizó” kritika is: *Balázs Tibor – Balázs Tiborné – Hanák Péter – S. Sándor Pál – Spira György: 1848 centenáriumának irodalma. Századok* 82. (1948) 336–352. Hogy az íromány hogyan készült, azt nehéz rekonstruálni, ugyanis több szerző saját írása is terítékre került, s azt még a kollektív bölcsesség jegyében is elképzelhetetlenek tarjuk, hogy valaki saját magáról írjon bírálatot (bár a kommunista önkritikáról Sztálin alapján lehet némi fogalmunk). Ebben mindenesetre Pach Társadalmi Szemle-beli cikke is megkapta a magáét: annak elismerésével, hogy „az eredeti tőkefelhalmozás szempontjait először alkalmazza a magyar történelemre”, a hibák felsorolása után következett a végső konzekvencia: „Ez a hiba rávilágít P. Zsigmond Pál tanulmányának arra az általános gyengéjére, hogy a marxista ideológia tanításait nem egyesíti kellő mennyiségű forrásanyag felhasználásával”. Uo. 338–339. Ehhez nagyon hasonló tanulságot csak Spira György már idézett, 1948-as Valóság-beli tanulmánya mondott ki, egy utólag beszúrt lábjegyzetben: „jóllehet csak a már ismert forrásanyagot dolgozza fel, az elméleti feladatok nagyrészét helyesen oldja meg”. *Spira Gy.: Szunnyadó láva* i. m. 184. 82. jegyz.

szétválasztását, vagyis a parasztnak a földtől való megfosztását tárgyalta fő mozzanatai sorrendjében. Az angliai fejlődésmentéből elvont marxi séma szerinti mozzanatok (egyházi birtokok elrablása, állami uradalmak elkótyavetyélése, községi földek ellopása, hűbéri és nemzeti tulajdon magántulajdonná változtatása) igyekezett „megkeresni” Magyarországon, ügyelve a marxi figyelmeztetésre, hogy az egyes szakaszok különböző sorrendben és különböző színeket öltve következhetnek az egyes országokban. Ilyen sajátos színnek tűnt, hogy Magyarországon „nem a reformáció, hanem főként az ellenreformációval kapcsolatban pereg le az eredeti felhalmozás első felvonása”.⁶⁴ A marxizmus applikációja szempontjából az elmaradottság jelének tűnt, hogy a hűbéri kiséretek felosztása, amely az angliai eredeti felhalmozás előjátékának számított, nálunk sokkal később, az abszolutizmus 17–18. századi kiépülése során ment végbe. Ezzel a módszerrel minden „mozzanatra” lehet találni illusztrációt. Az elkótyavetyélésre elegendő volt Harruckern János György és Károlyi Sándor birtokszerzéseinek példáit felhozni. Az adatok összegereblyézése a vonatkozó magyar történeti irodalom igen tág köréből történt (a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*től, Tagányitól, Acsádytól, Takács Sándortól kezdve egészen Szabó Dezsőig, Szabó Istvánig, Mályusz Elemérig, Iványi-Grünwald Béláig, Wellmann Imréig, Belitzky Jánosig, Ila Bálintig, Ungár Lászlóig). Sőt saját, 1848-as *Társadalmi Szemle*-beli cikkén kívül Mérei Gyula és Sándor Pál centenáriumi monográfiái is felvoultak a hivatkozásokban.⁶⁵ Természetesen nem hiányozhattak a Lenin-, Molnár Erik-, Révai József- és Andics Erzsébet-idézetek sem. Hogy a parasztság földtől való megfosztása nem volt olyan radikális, mint az angliai, abban lelte magyarázatát, hogy „Magyarországon az eredeti felhalmozás másik oldala, a pénztőke összpontosulása egyes emberek kezén, az ország gyarmati helyzete miatt alig tudott előrehaladni. Itt tehát egyfelől nem volt szükség olyan gyors módszerekre, mint Angliában, a bérmunkás-szükséglet kielégítésére, hanem viszonylag *lassúbb* módszerek is megfeleltek; másfelől a földesurak nem akarták elűzni *teljesen* jobbágyaikat, mert így nemcsak azokat fosztották volna meg a földtől, hanem magukat is a robotmunkaerőtől.” [Kiemelések az eredetiben]⁶⁶ Csak mindezek után, egy vandalizmusról szóló marxi idézettel felvezetve következik a távolról sem szelíd oldalgóság: „Hangsúlyoznunk kell ezt a reakciós magyar gazdaságtörténészekkel szemben, akik szeretik a magyar jobbágyság »viszonylag jobb« helyzetét hirdetni más országok parasztságával szemben.”⁶⁷

⁶⁴ P. Zsigmond, P.: Szempontok I. i. m. 23.

⁶⁵ A legfrissebb irodalomból Szabó István Teleki-Intézeti új tanulmánykötete, a Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. kiemelt helyeken szerepel.

⁶⁶ P. Zsigmond P.: Szempontok I. i. m. 52–53.

⁶⁷ Név nélkül ugyan, de a beavatottak (és érintettek) számára azonosíthatóan. Szabó István például a magyar jobbágy „enyhébb sorsáról” írt. Szabó I.: Tanulmányok i. m. 176.

A *Századok* centenáriumi kötetében megjelent Pach-tanulmány éles kritikát kapott a *Társadalmi Szemle* egyik szerkesztőjétől, Mód Aladártól is, aki „a történelmi materializmus elvont, mechanikus alkalmazását” hányta Pach szemére – mint láttuk, nem ok nélkül. Nemcsak azért, mert kizárólag a parasztság kisa-játításával foglalkozott, hanem sokkal inkább azért, mert az átalakulás másik oldalának, a mezőgazdaság kapitalizálódásának vizsgálatát elhanyagolva figyelmen kívül maradtak „a tőkefelhalmozás nemzeti feltételei és korlátai”.⁶⁸ Innen már csak egy lépés a vád, hogy „a történelem helytelen és antimarxista értékeléséhez vezet”, ha az osztályharcot elválasztják a gazdasági alap elemzésétől, s megfogalmazásra kerül a ma már szinte hihetetlen módszertani maxima: „A történetírónak a történelmet nem szabad gazdaságtörténeti értekezéssé változtatnia.”⁶⁹

Ebben a közegben került sor a *Szempontok* második részének közzétételére, amelyet értelemszerűen az eredeti felhalmozás második oldalának szentelt a szerző. Ismét *A tőke* 24. fejezete jegyében vonultak fel a „fő mozzanatok”: a gyarmati rendszer, az államadósság, a modern adórendszer és a protekcionizmus. A szempontrendszer alkalmazásának itt is megvoltak az eredendő nehézségei: nem Magyarország gyarmatosított, hanem a korabeli felfogásban a Habsburgok, nem volt saját államadósságunk, protekcionizmusunk. Itt is felsorakozott a magyar történészek krémje Marczalitól Domanovszkyn és Szekfűn keresztül Eckhart Ferencig, de közben számottevő osztrák-német szakirodalmat is sikerült feldolgoznia és beépítenie az érvelésbe, mindenekelőtt a klasszikusokat: Adolf Beer, Franz Martin Mayer, Karl Příbram, Rudolf Sieghart, Johann Slokar, Heinrich Srbik mellől természetesen nem hiányozhatott a szentpétervári születésű, londoni emigrációból hazatért osztrák kommunista újságíró, Eva Priester rövid összefoglalója sem. A hatalmas apparátus mögül végül előbukkant a tanulság: „A gyarmati rendszer, a protekcionizmus rendszere, az államadósság- és adórendszer nem Magyarországra, hanem Ausztriára nézve látták el »normális« funkciójukat: azt, hogy »a hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá alakulását mesterségesen előmozdítsák és az átmeneteket megrövidítsék«; viszont Magyarországra nézve el- lentétes hatásuk volt: ezt az átmenetet megnehezítették, hátráltatták, lassították: hazánk elmaradottságát hosszú időre konzerválták. Az eredeti tőkefelhalmozás e két oldala egyenlőtlen összekapcsolódásának következtében Magyarországon »a kapitalizmus 'normális' fejlődési útja elkanyarodott«.”⁷⁰ Pach keretes szerkesz- tessel élve cikke elején hosszabban, a végén rövidebben, de mindkét esetben

⁶⁸ *Mód Aladár*: 1848 értékelése és a marxizmus alkalmazása történetírásunkban. *Társadalmi Szemle* 5. (1950) 314–315.

⁶⁹ Uo. 319.

⁷⁰ *P. Zsigmond P.*: Szempontok II. i. m. 145. Mód Aladár *Társadalmi Szemlében* közölt kritikai cikkére való sokadik (vö.) utalás után következett Révai Józsefnek 1932-ben a Gyűjtőfogházban írt, Pachnál

kontextusukból kiragadva s kihagyásokkal idézte Révai mondatait, amelyek eredetileg a polgári forradalomról szóltak: „A polgári forradalmak klasszikus nyugat-európai típusával szemben [...] Marx megkülönböztette a kelet-európai agrárországok polgári forradalmának típusát, mely egész sor lényeges vonásban eltér a »normális« polgári forradalmaktól. Valamennyi ország történelmében, amely végigszenvedte az újkor elején a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, fellelhető, hogy a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszafejlődtek, hogy ennek következtében a kapitalizmus »normális« fejlődési útja elkanyarodott, és egy »elpolgárosodott feudalizmus« alakult ki.”⁷¹ (Pach első nekifutásra is – hogy egyik kedvelt szófordulatával éljek: mutatis mutandis – csak az aláhúzott részeket idézte Révaitól.⁷²) A lényeg azonban – ha szabad kissé elébe vágnunk az eseményeknek – az, hogy a politikai ideológus Révai a polgári forradalmak perspektívájából hangsúlyozta a *kapitalizmus* fejlődési útjának elkanyarodását. [Kiemelés tőlem – K. Gy.] Talán nem tanulság nélküli megjegyeznünk, hogy az 1952-es könyvben ugyanezeknek a mondatoknak más részei szerepeltek, míg maga az elkanyarodásra vonatkozó passzus egyáltalán nem.⁷³

Ennél is tanulságosabb, ami a zselléresedés megítélésében történt 1948-hoz képest. „De mit jelent a telekaprozódásnak és a zselléresedésnek a XIX. század első felében ugrásszerűen meggyorsuló folyamata? Azt jelenti, hogy ezekben az évtizedekben a falusi termelőknek, a parasztságnak egyre hatalmasabb tömegei válnak meg termelési eszközeiktől, egyre hatalmasabb jobbágytömegek veszítik el földjüket részben vagy egészben. Másszóval az 1848 előtti korszakban a – majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása következtében rohamosan előrehaladó – telekosztódás és zselléresedés jelenti Magyarországon a parasztság kisajátításának egyik fő formáját.”⁷⁴ Itt már nincs lamentálás a különböző számítások és értelmezési lehetőségek fölött, a majorsági gazdálkodás uralkodóvá nyilvánítása mindent

---

később még nagy karriert befutó kulcsfogalma az „elkanyarodásról”. Lásd *Révai József: Marx és a magyar forradalom*. In: *Marxizmus és magyarság*, Bp. 1946.

⁷¹ *Révai József: Marx és a magyar forradalom*. In: *Uő: Marxizmus, népiesség, magyarság*, 2. kiadás, Bp. 1948. 112.

⁷² *P. Zsigmond P.: Szempontok II. i. m. 106.*

⁷³ „Valamennyi ország történelmében [...], mely végigszenvedte [...] a fő kereskedelmi útvonalak a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz való eltolódásának hatásait, fellelhető, hogy a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszafejlődtek [...] Magyarország, Lengyelország, Poroszország azzal kárpótolják magukat [...], hogy Európa éléstárai lesznek. A satnya városi burzsoázia helyébe »polgári nemesség« alakul ki, amely maga kereskedik, exportál, földet rabol, vám- és adómentességét a kereskedelmi verseny feltételeinek javítására használja fel. Politikailag pedig: ezek az országok – épp polgári fejlődésük visszamaradottsága következtében – idegen népek csatateréi lesznek, idegen elnyomás alá kerülnek, feldarabolják őket.” *Révai J.: Marx i. m. 112–113.*, idézi *Pach Zs. P.: Az eredeti i. m. 11–12.*

⁷⁴ *Pach Zs. P.: Az eredeti i. m. 189–190.*

eldőntött.⁷⁵ Nem részletezhetjük a zselléresedés körüli vitákat, csak utalunk arra, hogy Szabó István nyomdokain haladva az 1960-as években Varga János munkája hozott a kérdésben érdemi előrelépést.⁷⁶ Az 1970-es évek végén pedig a népese-déstörténet, a történeti háztartásszerkezet elemzése nézőpontjából Faragó Tamás próbálta átvágni azt a gordiuszi csomót, amely a zsellérkérdésben a magyar történetírás kétféle értelmezési hagyománya között húzódott, megfogalmazva, hogy az adóösszeírások önmagukban nem alkalmasak a rétegződés vizsgálatára, ezzel radikálisan a süllyesztőbe küldve a „fokozódó zselléresedés” téziséét.⁷⁷

A személyes tradícióval való szakítás legékesebb bizonyítéka Pach esetében az Orczy-birtokok teljes negligálása mind a források között, mind az irodalomjegyzékben. A Domanovszky-iskola szerzőgárdája ugyan kiterjedten szerepelt a hivatkozásokban, maga Domanovszky azonban legfeljebb a fekete-tengeri hajózásról és József nádorról szóló munkáival bukkan elő.

Nem feledhetjük el, hogy közben, mindennek mintegy „leágazásaként” évről évre csiszolódott a hamarosan Marx Károlyról elnevezett közgazdasági egyetemen az új marxista gazdaságtörténeti tananyag. Ennek módszertani bevezetője – ha nem is a széles nyilvánosság előtt, de – határozottan leszámolt a „reakciós történetírással”, egyrészt mert Pach szerint a „magyar gazdaságtörténet fejlődése – már csak mennyiségét tekintve is – messze elmaradt a történettudomány más ágai mögött”. Andics elnöki székfoglalója adta az alaphangot, amely szerint „a hivatalos magyar történetírás mindmáig alapvetően feudális és klerikális történetírás volt”. Név szerint kipécézve szerepelt immár Hajnal István és Wellmann Imre, akik „a feudális nagybirtok buzgó dicsőítőivé váltak”. A német gazdaságtörténet hatása Pach szerint „a német imperializmustól való függéssel” áll kapcsolatban. Itt már Domanovszky sem marad ki a felsorolásból, mivel azt írta a *Magyar Művelődéstörténet* előszavában, hogy a szingularitás miatt „a történelmi folyamatokat törvényszerűségek nem irányítják”. A törvényszerűségek tagadása az a pont, ahol az egész magyar történetírást sarokba lehetett állítani, különös tekintettel azokra, akik gazdaságtörténetre adták a fejüket: megkapta a magáét Czettler Jenő, a Hóman–Szekfű szintézis első kötete (!), Balla Antal, de a legélesebb kritikában az elődtanszék professzorai, Kováts Ferenc és Berlász Jenő részesültek. Előbbi azért, mert 1940-ben ki merte mondani a fokozatelmélettel szemben, hogy „Minden

⁷⁵ Amikor később a számadatok is sorra kerülnek, bírálatot kap Ember Győző, mert forráskritikai aggályai miatt „nem értékeli ki teljesen a rendelkezésre álló statisztikai adatokat”. *Pach Zs. P.: Az eredeti i. m. 200. 76. jegyz.*

⁷⁶ *Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849.* Bp. 1967.

⁷⁷ *Faragó Tamás: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828.* In: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok 1976–1992.* Miskolc 1992. 194–284., különösen: 219. és az azt követő oldalak.

józan gazdaságpolitikai program [sic!] kénytelen oltalmába venni a meghaladott gazdaságtörténeti formákat és nem lehet a multnak indokolt és bevált intézményeit radikális könyörtelenséggel modernekkal helyettesíteni”.⁷⁸ Ennél a józan konzervativizmusnál Berlász – ha lehet – még nagyobb szentségtörést követett el 1947-ben, amikor a periodizálás veszélyeire figyelmeztetett: „gazdasági törvényekről beszélni nem lehet. És ha a gazdaságra nem alkalmazhatók a törvények, akkor a gazdaságtörténetre sem alkalmazhatók”.⁷⁹ A hajdan klasszikafileológusnak készülő előadónak aligha vált dicsőségére, hogy pontatlan, kihagyásokat nem jelző, szövegösszefüggésből kiforgatott idézetekkel operált. Ráadásul úgy, hogy az általa vázolt nemzetközi historiográfiai áttekintés mindeközben az idézett szerzők gondolatmenetét követte. A szélsőséges reakciónak nyilvánított gazdaságtörténettel büszkén állíthatta szembe a kommunista krédót: „Mi nem érjük be ezzel a válasszal, mi igenis törvényeket keresünk a gazdaságtörténetben. Mert mi igenis tudjuk, hogy milyen fokon vagyunk és mi felé törekszünk.”⁸⁰

Vajon eszébe jutott, amikor a szovjet történetírás áldásos hatásáról tartott előadást, hogy mit is mondott a korábbi német historiográfiai befolyás alapjáról?⁸¹ Ha csak megfordult volna a fejében a német és szovjet imperializmus ösz-

⁷⁸ Az eredetiben nem egészen ez szerepel, és egész más összefüggésben. Kováts ugyanis amellet érvelt az adott részben, hogy miért van szüksége a közgazdaságtannak és a gazdaságpolitikának a gazdaságtörténetre: „nem elegendő a mai állapotok rendszeres tagozása és elemzése, amellet még feltétlenül szükséges a tudományos és gyakorlati megismerés szempontjából, hogy vizsgálatainkat a jelenségek történeti keletkezésének problémáira terjesszük ki”. Egyébként az idézett részben eredetileg nem a „bevált intézményekről”, hanem „bevált gazdaságpolitikai intézkedésekről” van szó, amelyeket „maradék nélkül” nem lehet modernekkal helyettesíteni. A bekezdés záró mondatát persze Pach idézni sem merete: „Ez még az orosz boldvizmusnak sem sikerült.” *Kováts Ferenc: Magyar gazdaságtörténet. Általános gazdaságtörténeti ismeretek és Magyarország gazdaságtörténete. 2. kiadás. Bp. É. n. [1940]. 69–71.*

⁷⁹ A Berlász-jegyzet idézése is meglehetősen pontatlan, s megint csak hiányzik a periodizálás problémáinak kontextusa: „minthogy a kérdés tisztázása nem pusztá meggyőződésen múlik, hanem alapos gazdaságtani, szociológiai és történelmi vizsgálatot kíván, – a gazdasági stadiológiának igen széleskörű szakirodalmá fejlődött ki”. S hogy továbbá csak a legjellemzőbb kihagyásokat említsük: az olyan törvények keresésének veszedelméről van szó az eredeti szövegben, „melyek nélkülözök a tényszerű alapokat”. S szintén kimaradt a megszorítás: „miként Sombart helyesen megállapította – a természeti törvények értelmében” nem lehet törvényekről beszélni”. *Berlász Jenő: Gazdaságtörténelmi alapvetés. Bp. 1947. 14–17.*

⁸⁰ *Pach Zsigmond Pál: Magyar gazdaságtörténet. Egyetemi előadások a Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemen 1950–51. 12–16. BCEL 226/d.*

⁸¹ Az intézeti tervnek két fő hiányossága volt: az egyik, a „régőbbi témák túl magas aránya”, a másik, hogy „tervünkbe főleg parasztságtörténeti, gazdaságtörténeti témákat vettünk fel”. „A szovjet történettudomány ugyanakkor megvilágította számunkra, hogy e veszély leküzdésének nem az a módja, hogy az ökonómiai elhajlással elvetjük a gazdaságtörténetet, hanem – Sztálin útmutatása alapján – hangsúlyozta az emberek termelőtevékenysége vizsgálatának döntő jelentőségét, a termelésnek az alappal, az alapnak a felépítménnyel való szoros kölcsönhatásában.” *Pach Zsigmond Pál: A szovjet történettudomány segítségével a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkájában. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 2. (1952) 2. sz. 193–199., az idézetek itt: 194–195.*

szehasonlítása, rég elveszett embernek tekinthette volna magát. Történelmietlen lenne rajta számonkérni a gondolatbűnnek még az árnyékát is. 1952 nyarán úgy érezhette, krisztusi korba érve olyan magaslatokra érkezett, amelyekről 1944-ben még álmodozni sem merhetett. Az eredeti felhalmozásról szóló könyvét – némi rövidítéssel – lefordították orosz és szlovák nyelvre. A keleti blokk államaiban megismerhették fő művének állításait. Benyújtott disszertáció nélkül hamarosan megkapta a szovjet rendszerből honosított kandidátusi fokozatot is. Az akkori tudománypolitika a tömegtermelés jegyében erre több módot biztosított: egyszerűsített eljárással védés nélkül (amelynek volt egy megemelt fokozata: „kandidátusi fokozat levéllel”), illetve lehetett felszólításra, vagy anélkül jelentkezni a kandidátusi megmérettetésre, továbbá az aspirantúrára keresztül is vezetett út a kandidátúra felé.⁸² Pach több mint száz társával a „kandidátusi fokozat levéllel” kategóriában jutott a minősítéshez, ami azt jelentette, hogy az erről őt értesítő levélben felszólították, hogy mihamarabb nyújtson be egy jelentősebb munkát a doktori címért.⁸³ Bizonyosan nem gondolt akkoriban arra, hogy feje fölé a viharfelhők épp kelet felől gyülekeznek.

Kritikai visszhangosítás Kelet-Európában

Amikor az életútinterjú utolsó részének forgatásakor 1989-ben elhangzott Zöldi László riporteri kérdése: „Mit vállal abból, amit 1949 és 59 között írt?“, Pach hosszasan, a rá jellemző minuciózussággal válaszolt s bár bizonyos revíziók szükségességét elismerte, alapjában a marxista életmű kontinuitása jegyében érvelt. *„A történetírói produktumomnak akkor a fő része Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon címmel 1952-ben megjelent monográfiám volt, amiben a tizenhatodik századtól 1848-49-ig terjedően próbáltam áttekinteni a tőkés termelés feltételeinek a kialakulását Magyarországon, elsősorban a magyar mezőgazdaságban. Ez részben kapcsolódott az Orczy uradalommal kapcsolatos korábbi munkámhoz, részben ahhoz a ’48-as tanulmányomhoz, amelyet a Társadalmi Szemlében írtam A magyar mezőgazdaság*

⁸² A korabeli minősítési rendszer alapos áttekintése *Kozári Monika: A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. Múltunk* 62. (2017) 2. sz. 148–198.

⁸³ A Pachnak küldött levél nem áll rendelkezésünkre, de egy hasonló záradékú levelet kapott a Közgazdasági Egyetemen Nagy Tamás. „A Tudományos Minősítő Bizottság úgy látja, hogy tudományos munkásságának egy része jelentőségében megközelíti a »tudományok doktora« tudományos fokozat odaítélésének feltételeit és ezért úgy határozott, hogy Önt felmenti a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 26. számú törvényerejű rendelet 5. §-ának 1. bekezdésében foglaltak alól, és hozzájárul, hogy legközelebbi jelentős tudományos munkájával közvetlenül a »tudományok doktora« fokozat elnyerésére pályázzék.” Bp. 1952. júl. 14. Schulek Elemér TMB elnök, Tolnai Gábor TMB titkár. MTA Levéltár, 205. TMB vegyes 6. d. Ezúton köszönöm Hay Diána hatékony segítségét a TMB iratanyagban való eligazodásban.

tőkésedésének feltételei 1848-ban címmel. Nos, ez a munka ugyanakkor természetesen a közgazdasági egyetemi előadásaimból is leágazott egy bizonyos mértékig. Itt eléggé közvetlenül lehet szakmailag tetten érni, hogy mi az, amit vállalok, mi az, amit meghaladottnak tartok. A vállalatokat most abban az értelemben, hogy amivel egyet tudok érteni. Én a magyar fejlődést akkor egyetlenegy fejlődéssel állítottam szembe vagy hasonlítottam össze, a klasszikus angol fejlődéssel. A klasszikus angol fejlődéssel, ahogy az eredeti tőkefelhalmozás Marxnál kifejezésre jut, és ahogy ő ezt megvilágítja... Így természetes dolog, hogy egy hosszú és széles sávja a közbülső variánsoknak a nyugat-európai kontinentális, a közép-kelet-európai fejlődés akkor kiesett a látókörömből. Következésképpen a végső konklúziók itt nagyon sok vonatkozásban revízióra szorulnak.”⁸⁴ Az 1956 utáni helyzetben különösen fontos volt számára, hogy miután az intézeti igazgatóhelyettesi posztról a Forradalmi Bizottság eltávolította,⁸⁵ csak a közgazdasági egyetem tanáraként több ideje maradt tudományos munkára 1963-ig, és erőteljesen hangsúlyozta a megváltozott politikai helyzet hatását: „természetesen erre a, ha úgy tetszik, revízióra nemcsak a nagyobb időbeli lehetőség készített vagy ösztönzött, hanem az a lényegesen megváltozott tudománypolitikai és politikai atmoszféra, amely kivált, ugye, az '50-es évek végétől, a '60-as évek elejétől kezdve valamennyiünk számára érezhetővé vált, és amikor mi úgy gondoltuk, én úgy gondoltam, hogy most már ama bizonyos dogmatikus és szektás szemlélete a marxizmusnak meghaladható és meghaladandó, és elsősorban a történésznek az a feladata, hogy ne arról beszéljen, hogy mi a dogmatikus és a szektás szemléletnek a hibája, torzítása és a többi, hanem bemutassa pozitívan egy alkotásban, egy teljesítményben, hogy mit lehet tenni, hogyha a marxizmust, ahogy gondoltam, gondoltuk, a valója szerint alkalmazzuk.”⁸⁶

Bár a pályafutás kontinuitásának valóban markáns jelei mutatkoznak, az elmondottaknál azért némileg bonyolultabb volt az élettörténeti folyamat. Pach 1958 szeptemberében úgy kapta meg a tudományok doktora címet, hogy az 1953-as határozattól eltérően nem nyújtott be új, jelentősebb tudományos munkát. Sőt, a szakbizottsági előkészítő javaslat jelentős publikációiként a kandidátusi fokozat odaítélése előtt megjelent 1952-es könyvet (Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon), valamint az 1955-ös *Századokban* publikált egyetemi tanulmányfejezetet jelölte meg.⁸⁷ A döntés része volt egy intézkedéscsomagnak, amely az MSZMP KB határozatának következtében „eddig tudományos munkásságuk elismeréseképpen soron kívül 22 kiváló szakembernek adja meg a TMB a

⁸⁴ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1989. aug. 28.) Ez a rész egyébként a bemutatott portréfilmbe is bekerült.

⁸⁵ A Forradalmi Bizottság határozatát Bartha István közölte Pach-hal 1956. november 2-án. OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1988. nov. 25.).

⁸⁶ OSZK TIT Pach Zsigmond Pál interjú (1989. aug. 28.).

⁸⁷ *Pach Zsigmond Pál: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Századok* 89. (1955) 34–74.

tudományok doktora fokozatot”.⁸⁸ Ugyanakkor, mint láttuk, az Orczy-birtok kutatási előzményének nyoma sem volt az eredeti felhalmozás vizsgálatában, s a szakdolgozat ismeretében nem is lehetett. Az is kérdéses, hogy a marxi koncepció valóban tekinthető-e az angliai fejlődés történeti elemzésének, bár az interjú fogalmazása kétségtelenül hagy némi mozgásteret az árnyaltabb értelmezésre. A felülvizsgálat igénye ráadásul nem 1956 után, hanem már korábban jelentkezett. Érdeemes részleteiben rekonstruálni, hogy – a politikai széljárás gyakori változásain túl – milyen tényezők vezettek ahhoz, hogy Pachnak revideálnia kelljen 1952-es álláspontját.

A személyes motívumokat legfeljebb felületileg érintve, fontos állomás volt, hogy Pach 1954 őszén (októbertől decemberig) két hónapot Moszkvában töltött tanulmányúton. Erről általánosságban hosszú cikkben számolt be a *Századok* hasábjain.⁸⁹ Moszkvában Pach nemcsak előadást tartott az eredeti felhalmozás magyarországi sajátosságairól,⁹⁰ hanem erről számos alkalommal konzultált a vezető szovjet történészekkel. A konkrét kérdésekről folytatott személyes konzultációkról a Történettudományi Intézet egyes osztályainak külön-külön beszélt még 1955 január–februárjában, s erről az Intézet értesítője bő ismertetést közölt.⁹¹ Az általános beszámolóban is szólt azokról a találkozókról, amelyeken, úgymond, kiderült, hogy az illető kutatók hozzá „hasonló kérdéseket tanulmányoznak. Hadd említsem csak a kapitalista viszonyok keletkezésének és kifejlődésének problémáját Magyarországon. Rendkívül gyümölcsözőek voltak számomra az olyan szovjet tudósokkal folytatott beszélgetések, akik ugyanezt a problémát vizsgálják oroszországi viszonylatban. E beszélgetések tanulságaira itt nem térhetek ki – azokat Intézetünk magyar osztályának középkori, ill. újkori csoportjában adom elő részletesen –, csupán arra szeretnék utalni, hogy a magyarországi és oroszországi fejlődés egybevetése, a hasonlóságok és különbségek elemzése nemcsak *világosabbá* tette számomra fejlődésünk jónéhány mozzanatát, hanem olyan *új* kérdések felvetésére ösztönzött, olyan *új* szempontokat nyújtott, amelyek e nélkül fel sem merültek volna.”⁹² [Kiemelések az eredetiben]

⁸⁸ Jegyzőkönyv a TMB 1958. szeptember 22-ei üléséről. MTA Levéltár, 200. TMB 11. d. 10. dosszié. A történettudományok területéről az egyiptológus művészettörténész Dobrovits Aladárt, a párttörténetész Nemes Dezsőt és Pach Zsigmond Pált érte ez a kitüntetés.

⁸⁹ *Pach Zsigmond Pál*: Tanulmányúton a Szovjetunióban. *Századok* 89. (1955) 241–261. A beszámoló 1955. január 28-án hangzott el az MTA Történettudományi Főbizottságában.

⁹⁰ Ez jelent meg a *Вопросы истории/Voproszi Isztorii* 1955. 2. számában 69–75.

⁹¹ Tájékoztató a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkájáról (Pach Zsigmond Pál beszámolója alapján összefoglalja Ránki György). MTA Történettudományi Intézet Értesítője 6. (1955) 174–203. A beszámolók részletessége alapján feltételezhető, hogy Ránki előzetes írott szövegek vagy esetleg gyorsírással jegyzőkönyvek alapján szerkesztette meg az összefoglalót (amit természetesen Pach alaposan átjavíttatott).

⁹² *Pach Zs. P.*: Tanulmányúton i. m. 261.

Az úgynevezett eredeti felhalmozásról folytatott személyes megbeszélések eredménye azonban zavarba ejtő lehetett, ami abból is érezhető, hogy – mivel „még nem uralkodik egységes felfogás a szovjet történészek között [...] Pach elvtárs beszámolt az egyes kutatók álláspontjáról, anélkül, hogy ezek összegzésére igényt tarthatott volna”.⁹³ A névszerinti egyenkénti ismertetésben szerepelt olyan, akiről kollégái úgy tartották, hogy „siettetni a kapitalizmus kialakulást a feudalizmus méhében”, volt, aki ezt jóval későbbre tette. A probléma gyökere persze abból származott, hogy a „kreposztnyicsesztvo” a robotoltató gazdaság kifejeződéseként a jobbágyságnak valójában csak az első kiadása lehetett Oroszországban a 16–17. században. Sz. M. Dubrovskij professzor, az orosz agrártörténet elismert szaktekinvélye a nyugat- és kelet-európai agrárfejlődés közötti különbséget azzal a rusztikus hasonlattal jellemezte, ahogy „a fát szabadon, vagy elföldelve égetik el. Mindenképpen elég, de az utóbbi esetben lassabban, nehezebben, hosszabb idő alatt.”⁹⁴ Az is világos volt, hogy a témával foglalkozó vezető orosz történészek abban egyetértenek, hogy a parasztság közvetlen, erőszakkal végrehajtott földtől való megfosztása Angliával szemben nem volt általános az egész kontinensen. Egyesek szerint az úgynevezett „második jobbágyság” nem vezet a kapitalizmushoz, akadt viszont, aki összekapcsolta a második jobbágyságot a kapitalizmussal, s szerinte az eredeti tőkefelhalmozás négy szakaszát Oroszországban 1861 után még egy ötödik is követte. Ráadásul jelentős elvi vitát is rendeztek a Szovjetunióban, amelyről magyarul szintén az Intézet Értesítője adott lényegében hasonló szellemű összefoglalót.⁹⁵

Pach komoly bírálatot kapott még egy másik nemzetközi fórumon is, az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamainak történészkonferenciáján, amelyet először 1955-ben Prágában, második alkalommal pedig 1958-ban Budapesten rendeztek meg. A Történettudományi Főbizottság zárt ülésén maga Pach számolt be a prágai konferenciáról. A vita ugyan nem az eredeti felhalmozásról szólt (Pach egyébként *A porosz-utas tőkés fejlődés egyes kérdései Magyarországon a dualizmus korában* címen tartott előadást), hanem leginkább a gyarmati helyzet megítéléséről, az pedig végképp váratlan volt, hogy az ipari forradalomról szóló cseh előadás kapcsán J. Purš (Pach beszámolója Pursch elvtársként emlegeti) „nem a dualizmus korára vonatkozólag, hanem a XVIII. századra vonatkozólag vetette fel ugyanezt a problémát és arra utalt, hogy itt a magyar történészek, személy szerint én »Az eredeti felhalmozás« című művemben nem domborítjuk ki kellőképpen a nemesi adómentesség szerepét az ország gyarmati kizsákmányolásának

⁹³ Tájékoztató i. m. 179.

⁹⁴ Uo. 184. Az eredeti felhalmozásról szóló konzultációk név szerinti beszámolóját lásd uo. 179–189.

⁹⁵ *M[aja] D[mitrijevna] Kurmacseva*: Az oroszországi eredeti felhalmozás kérdésének vitája. MTA Történettudományi Intézet Értesítője 7. (1956) 164–168. A vitában a Pach által konzulensként felsorolt történészek közül többen részt vettek.

kérdésében, mert – úgymond – ez volt a döntő tényező, a magyar nemesség nem adózása, ami az osztrák udvar részéről a protekcionista vámpolitika rendszabályait kiváltotta.⁹⁶ A budapesti konferencián a szlovák Julius Mésáros szállt – többek között – Pachhal vitába, amiért szerinte Fényes Elek adatait a zselléresedésről kritika nélkül elfogadja.⁹⁷

A fenti nemzetközi rendezvényekkel párhuzamosan itthon is megjelentek olyan kutatási eredmények, amelyek – jóllehet meglehetősen visszafogottan, de – megfogalmazták az eredeti felhalmozás-tézis felülvizsgálatának szükségességét. Ezek sorában az első Makkai László – bő bevezetővel ellátott – forráskiadványa volt.⁹⁸ Már a korabeli kritika is megállapította, hogy „a majorsági gazdálkodás ebben a században jelentéktelen szerepet játszott a jobbágyságnak földtől való megfosztásában, és nem azonosítható az eredeti felhalmozással”, s hogy „ennek megállapítása és ezzel kapcsolatban Pach Zsigmond Pál koncepciójának – habár igen óvatos – korrekciója a könyv egyik fő eredménye.”⁹⁹ Makkai óvatosságát talán érthetővé teszi, hogy a nevezett kötet Történeti Intézetbeli tervmunkája volt.¹⁰⁰

Egy másik megfontolandó kutatási eredmény az eredetileg Mályusz-tanítvány Maksay Ferenc munkája volt, amely 1958-ban látott napvilágot.¹⁰¹ (A kötet lektorai N. Kiss István és Makkai László voltak!) Maksay elemzése méltatta a Domanovszky-iskola és különösen Szabó István munkásságát (akivel a Bauernlegen kérdésében érdemi vitája is volt), s már a 15. század fejleményei kapcsán és a későbbieknél is hivatkozott Domanovszkynak a Dopsch-émlékkönyvben

⁹⁶ Pach Zsigmond Pál beszámolója az osztrák–magyar monarchia kapitalista fejlődésének fő kérdéseit tárgyaló csehszlovák konferenciáról. Az idézet a gépirat 5. oldalán. MTA Levéltár, 102. II. osztály iratai 86. d. 12. dosszié.

⁹⁷ *J[úlius] Mésáros*: Die Expropriation des Bauertums und die Überreste der feudalen Unterdrückung in der Slovaie in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Hrsg. Vilmos Sándor – Péter Hanák. (Studia Historica 51.) Bp. 1961. 53–87. Mésáros ezt összekapcsolta az 1848. áprilisi törvények kritikájával, már csak azért is, hogy a kisajátítást 1848 utánra is kiterjessze, amit a vitában Szabad György és Varga János utasított vissza. Uo. 87–88. Szabad azt is megjegyezte, hogy Fényes adatainak kritikátlan használata csak az első magyar marxista történetírói munkákra volt jellemző. Uo.

⁹⁸ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. 1631–1648. S. a. r., bev. Makkai László. Bp. 1954.

⁹⁹ *Bánkuti Imre*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. (1631–1648). Századok 90. (1956) 797. A recenzius némi értetlenkedéssel teszi hozzá: „Annál meglepőbb tehát Makkai Lászlónak az a következtetése, amelyet a bevezetés végén von le: »az eredeti tőkefelhalmozás kezdő lépései már a XVII. század első felében erőteljesen jelentkeznek a magyar társadalmi fejlődésben« (73.) Ez ellentétben áll az általa előzőleg felsorolt tényekkel is, és semmiképp sem állja meg a helyét.” Uo.

¹⁰⁰ Bánkuti egyébként még tapintatos is volt Makkaival szemben, mert a bevezetés utolsó mondatát nem idézte. „A marxista-leninista magyar történetkutatás, melynek eddigi eredményeiből, elsősorban Pach Zsigmond Pál munkájából e sorok írója is kiindult, szélesebb forrásanyag és gazdagabb szempontok alapján bizonyára több világosságot fog majd deríteni a még homályos kérdésekre.” I. Rákóczi György i. m. 73.

¹⁰¹ *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7.) Bp. 1958.

megjelent alapvető tanulmányára (volt, ahol hiányérzetének is hangot adott).¹⁰² Pachhal szemben viszont erőteljes kritikát fogalmazott meg: „A valóságos helyzetről már célkitűzéseinél és témaválasztásánál fogva is egyoldalúbb képet ad Pach Zs. P. munkája. Itt a nagy számban felsorakoztatott adatok valamennyien élesen és harcosan kívánják támogatni a magyarországi allodizáció folytonos előretöréséről és a parasztság kegyetlen kisajátításáról szóló előadást és élesen cáfolni a XVI–XVII. század fordulóján végbement visszaeséséről szóló korábbi állításokat.”¹⁰³ Maksay tanulmányának esszenciája kijutott a mértékadó nemzetközi szintésre is, ugyanis megjelent a *Vierteljahrschrift* hasábjain, és a fenti kritikát szinte szó szerint rekapitulálta.¹⁰⁴ Pach hagyatékában fennmaradtak Maksay német nyelvű cikkéről készült jegyzetei, amelyek azonban épp közvetlenül az ominózus megjegyzés előtti oldalnál megszakadnak.¹⁰⁵ Maksay ebben az időszakban rendezett sajtó alá egy hatalmas dokumentumkötetet *Urbáriumok a XVI–XVII. században* címmel, amelynek két lektora Pach és Szabó István volt.¹⁰⁶ Szabó a lektori véleményében sokallta az engedményeket, s a lektorálással kapcsolatos levelezésben ennek hangot is adott.¹⁰⁷ Pach is komoly munkát fektetett a lektorálásba (1958. június), olyannyira, hogy még a Bevezetés ellenőrző lektorálását sem mulasztotta el (1959. január).¹⁰⁸

¹⁰² Maksay F.: Parasztság i. m. 7., 9., 32., 38. *Domanovszky Sándor*: Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn. In: *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Baden bei Wien–Leipzig 441–469. Az eredeti magyar fogalmazvány (szerkesztői utószóval) megjelent *Domanovszky Sándor*: A Gutsherrschaft történetéhez Magyarországon. [Az alapszöveg] *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2019. Uradalom – Vállalat. Bp. 2019. 7–29.

¹⁰³ Maksay F.: Parasztság i. m. 31. 3. jegyz.

¹⁰⁴ Maksay Ferenc: Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jahrhundert. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 45. (1958) 1. sz. 37–61. Az idézet: „Das Buch von Zs. P. Pach, ein Produkt der Geschichtsschreibung der letzten Jahre [...] zeigt ein viel einseitigeres Bild, das Bereits durch die Zielsetzung des Werkes bestimmt wird [...]” Uo. 48. A német tanulmány kéziratosszövegét Maksay még 1956 végén küldte meg Szabó Istvánnak, aki elismerően szólt eredményeiről, de fenntartotta korábbi véleményét, miszerint „a Bauernlegen nem volt jellemző Magyarországra, különösen nem a szó igazi értelmében, de nemigen még kiterjesztő, sőt esetleg erőltetetten kiterjesztő fogalom magyarázata esetében sem.” Az 1957. január 5-én kelt levelet közölte *Erős Vilmos*: Harmadik út felé. Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban. Bp. 2003. 347–349.

¹⁰⁵ BCEL 226/b 14. d.

¹⁰⁶ *Urbáriumok XVI–XVII. század*. Szerk., bev. Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya – W. Bereczky Nóra – T. Polonyi Nóra. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 7.) Bp. 1959.

¹⁰⁷ A lektori véleménynek főképp általános megállapításait lásd *Erős Vilmos*: Harmadik út i. m. 356–358., 360–361.

¹⁰⁸ Pach Zsigmond Pál: Tudományos munka főbb pontjai 1954 nyara óta. 1959. dec. 31. BCEL 226/b. 1. d. A többszörös lektorálás után is ezt találjuk a bevezető szövegében: „A magyar történetkutatók, miután ezt a tényt még az 1930-as években megállapították, csakhamar keresni kezdték a magyar fejlődés helyi sajátosságait, a fenti típustól eltérő jegyeit is. Utaltak a török háborúk és az európai agrárkrízis gátló hatására, s úgy vélték, hogy a magyar majorsági fejlődés ezek hatására a XVII. században megtorpant vagy éppen hanyatlott, félúton megállt, s hogy az ország uradalmait nem lehet »termelő« üzemeknek tekinteni, amikor a bennük működő majorság és az urasági föld kevés, amikor

Amikor az induló *Agrártörténeti Szemle* körkérdést intézett a különböző intézményekhez, hogy hol milyen agrártörténeti kutatások folynak, az MKKE Gazdaságtörténeti tanszéke ezt jelentette: „Az utóbbi években Pach Zsigmond Pál egyetemi tanár a porosz utas fejlődés magyarországi sajátosságainak tanulmányozásához látott, e munka első termékeként 1955 szeptemberében a prágai történeti konferencián előadást tartott *A magyar mezőgazdaság porosz típusú tőkés fejlődésének néhány elvi kérdése a dualizmus korában* címmel, amely elsősorban a tőkés agrárfejlődés típusának problematikáját elemezte s a porosz úthoz kapcsolódó tőkés bérleti rendszer kérdését vetette fel.”¹⁰⁹ S valóban Pach 1956 után is ezt a kutatási irányt preferálta: előadást tartott a NOSZF 40. évfordulóján a Közgazdasági Egyetem ünnepi ülésén, tanulmányt publikált a tárgykörben a *Századokban* is.¹¹⁰ A Közgazdasági Egyetem egy másik ülésén hangzott el egy előadása, amely a nyugat-európai agrárfejlődés elméleti hátterét elemezte Marx és bőséges nemzetközi szakirodalom alapján, kitekintve azonban ebben is a lenini porosz útra.¹¹¹ Ebben az időszakban Pach még a dualizmus korszakának kutatója is, szerkesztőként és szerzőként egyaránt, sőt, mint láttuk, ez is szerepelt a tudományok doktor cím indoklásában.¹¹² Az 1958-as írásokban elsősorban Lenin 1905–1907 utáni művei alapján próbálta rekonstruálni a „porosz út” fogalomhasználatának kialakulását, nem maradt említés nélkül Révai József „nagy jelentőségű munkája” sem, de ezúttal a *Marxizmus és népiesség* című írásának az orosz és magyar fejlődést összehasonlító passzusaira utalt. Megcsillantotta filológusi erőnyeit, amikor

---

a földesúri jövedelmeknek csupán csekély töredéke származik allodiális jövedelmekből; az urak elsősorban inkább »monopoljellegű földesúri jogosítványok értékesítői«. Ezekből a megállapításokból az utolsó évek kutatásainak helyreigazító eredményei mellett is nyugodtan elfogadhatjuk azt, hogy a magyar allodiális fejlődés a háborús pusztítások következtében erősen elmaradt a tőle északra fekvő országokétól, s mindjárt hozzátehetjük, hogy kezdettől fogva is bizonyos késéssel indult; nem különben elfogadhatjuk, hogy a hazai vártartományok jövedelmeik összetételét tekintve a korszak végéig sem voltak jellegzetesen majorkodó üzemek, s messze elmaradtak még a XVIII. századi Magyarország virágzó majorságokat tartó nagybirtokaitól.” Urbáriumok i. m. 32.

¹⁰⁹ A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének agrártörténeti tevékenysége. *Agrártörténeti Szemle* 1. (1957) 81. (Szerző nincs jelölve, de Pach jóváhagyása nélkül egy ilyen áttekintés aligha volt leadható.)

¹¹⁰ A magyarországi és oroszországi poroszutas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. *Közgazdasági Szemle* 5. (1958) 56–78.; A földesúri gazdaság „porosz utas” fejlődése Oroszországban a XIX. század második felében. *Századok* 92. (1958) 146–173. Az utóbbiban így fogalmaz: „Ebből a megfontolásból indítottuk meg mintegy két évvel ezelőtt a kelet-német gazdaságfejlődés vizsgálatára irányuló munkát a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékén.” Uo. 146.

¹¹¹ *Pach Zsigmond Pál: A tőkés földjáradék keletkezése a nyugat-európai agrárfejlődésben.* (A tőke III. kötetének 47. fejezetéhez). *Közgazdasági Szemle* 5. (1958) 1217–1239.

¹¹² Az egyik szerkesztőként általa jegyzett kötet, a *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867–1918.* előszava példádul így szerepel bibliográfiájában „[A tőkés fejlődés sajátosságainak kérdéséhez Magyarországon]”, ami azonban az eredeti kötetben nincs feltüntetve. Pach Zsigmond Pál műveinek bibliográfiája (1943–1988). Összeáll. Varga István. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás.* Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1989. 351–374.

az Ivan Ivanovics Szkvorcov-Sztyepanovhoz 1909 legvégén írott kedvelt Lenin-levél fordítását „kevésbé sikerültként” minősítette. Lenin ebben a levélben saját, *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* állításait teszi mérlegre: „Mit igyekezett bebizonyítani és bizonyított be Iljin? Azt, hogy az agrárviszonyok fejlődése Oroszországban kapitalista úton halad *mind* a földesúri, *mind* a parasztgazdaságban, *mind* a »földközösségen« kívül, mind azon belül. Ez az egyik. Hogy ez a fejlődés már *visszavonhatatlanul* meghatározta, hogy nem lehet a fejlődésnek más útja, mint a kapitalista út, *nem* lehetséges másféle osztálycsoportosulás, mint a kapitalista osztálycsoportosulás. Ez a második. – Emiatt folyt a vita a narodnyikokkal. Ezt kellett bebizonyítani. Ez be lett bizonyítva. Ez bebizonyított marad.”¹¹³ [Kiemelések az eredetiben] A levél gondolatmenetét részletesen követve Pach eljutott a számára fontos következtetés idézéséhez: „Nem szabad megállni a kapitalizmus általános kérdése megoldásánál akkor, amikor az új események, (még hozzá világtörténelmi fontosságú események, mint az 1905–1907-es éveké) konkrétabb, közelebbi kérdést vetettek fel – a kapitalista agrárfejlődés két útja vagy két módszere közötti harc kérdését. [...] Most azonban ezt a kérdést már megoldotta mind az elmélet, mind az élet [...] és a napirendre egy más, magasabb rendű kérdés került: α típusú kapitalizmus, vagy β típusú kapitalizmus? És szilárd meggyőződésem szerint igaza volt Iljinnek, amikor a könyv második kiadásának előszavában rámutatott arra, hogy belőle a kapitalista agrárfejlődés két formájának lehetősége következik és hogy ezek történelmi harca még nem fejeződött be.” Mindehhez Pach még hozzáfűzött egy aktuális kommentárt: „témánkat illetően sem az volt a baj, mintha túl sokat foglalkoztunk volna marxista elmélettel, elvi kérdésekkel – miként az utóbbi két-három évben meglehetősen gyakran hallhattuk –, hanem épp ellenkezőleg az, hogy túl keveset, ill. nem eléggé alaposan foglalkoztunk velük.”¹¹⁴

Pach tehát eredetileg valójában azt tervezte, hogy egy *A tőkés agrárfejlődés útjai* című munkát ír,¹¹⁵ s csak menet közben alakult át a koncepció, s került előtérbe a korábbi időszak. Ennek jól érzékelhető jele, ahogy a stockholmi

¹¹³ *Pach Zs. P.*: A földesúri gazdaság i. m. 147–148. Lenin Iljin néven jelentette meg száműzetése idején a könyvét.

¹¹⁴ Uo. 149. Ennyi év távlatából csak megjegyezzük, hogy a lenini „módszer” jellemzésekor nem került említésre a nevezett munka kulcslábjegyzete: „Ha valaki fejlődésében akarja bemutatni az élet valamely jelenségét, elkerülhetetlenül és szükségszerűen felmerül előtte a dilemma: vagy elébe vág az eseményeknek, vagy mögöttük kullog. Harmadik lehetőség nincs. S ha minden adat amellet szól, hogy a társadalmi fejlődés iránya éppen ez, hogy ez a fejlődés már nagyon előrehaladott (lásd. II. fej.). ha emellet pontosan meg vannak jelölve azok a körülmények és intézmények, amelyek ezt a fejlődést hátráltatják (mértéktelenül magas adók, a parasztság rendi elzárkózottsága, a földmobilizálás, a költözés és az áttelepülés teljes szabadságának hiánya), akkor az ilyen elébevágás semmiképpen sem hiba.” *V. I. Lenin*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Lenin Összes Művei (a továbbiakban: LÖM) III. 1964. 300*

¹¹⁵ A tanszék 1958-ban induló könyvsorozatának II. kötetében (*Berend T. Iván – Ránki György*: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában [1933–1944] Bp. 1958.) található nyomtatott könyvjelző felsorolta az előkészületben lévő köteteket: Szuhay Miklós és Reményi Lajos művei mellett Pach Zsigmond Páltól A tőkés agrárfejlődés típusai című tervezett könyvét.

történeztudományi kongresszusra készülõ magyar kötetbe tervezett írás címe átalakult. Amikor 1957-ben a Történeti Fõbizottság kijelölte a stockholmi elõadók és elõadások listáját, abban Pach *Az agrárfejlõdés tõkés irányának különbözõ útjai* témával szerepelt.¹¹⁶ 1959 tavaszán is még ezzel: *A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet sajátosságai – különös tekintettel Magyarországra*.¹¹⁷ Akár meglepetést is okozhatna, hogy végül a kötetben Pach a magyar agrárviszonyok fejlettségi szintjérõl írt a 15. század második felében.¹¹⁸ Tehát, szinte a gyökerekig kívánt visszaadni, és elébe vágva az eseményeknek a 15. századig nyúlt vissza. Ha azonban az akadémiai céltámogatások évrõl évre következõ beszámolóit is megvizsgáljuk, hamar rájövünk a retrospektív fordulat lényegére: míg 1959-re Pach a tõkés agrárfejlõdéssel kapcsolatos cseh, lengyel, román fordításokra vett igénybe 2000 forintos akadémiai támogatást, addig 1960-ra már a második jobbagység kialakulása témára kért és kapott 3000 forintot, míg az ellenforradalmi korszak gazdaságtörténetére további 2000 Ft jutott a tanszéknek. Ha az 1960-as elszámolási jelentést is szemügyre vesszük, kiderül, hogy Pach saját témájához felhasználta az egész tanszéki összeg négyötödét, amire felelõs témavezetõként feljogosítva érezte magát. Igazából nem a ma már jelentéktelennek tûnõ pénzösszeg, hanem a felhasználás indoklása a számunkra érdekes: eszerint az elsõ téma azért igényelt nagyobb összeget, mivel „számontevõ technikai segéd munkát elvégzése” vált szükségessé. „E technikai segéd munkát: a XV. század második felébõl és a XVI. század elejérõl származó nagymennyiségû kiadatlan levéltári anyag (az Országos Levéltár u. n. Dl. gyûjteménye) a téma feldolgozásához nélkülözhetetlen darabjainak (urbáriumok, összeírások stb.) lemásolása. Ezért eleve úgy irányoztam elõ, hogy a célhitelt olyan levéltári munkaerõ díjazására fordítom, aki az általam felkutatott és megadott jelzetû oklevelekrõl gépelt másolatot készíti.”¹¹⁹ A „technikai segéd munkát”

¹¹⁶ AZ MTA Történeti Fõbizottsága 1957. május 3-ai ülésének meghívójának melléklete. BCEL 226/a 1. d. 1. dosszié.

¹¹⁷ Javaslat a stockholmi nemzetközi tanulmánykötet magyar kiadványára. 1959. márc. 6. BCEL 226/a 7. d. 27. dosszié. Még az 1959 őszi megbeszélésen is nagyjából ilyen címmel, csak a vége különbözik kissé: „különös tekintettel a mezõgazdaságra”. A tanulmánykötet tervezete, 1959. okt. 12. Uo.

¹¹⁸ Pach Zs. P.: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. In: Etudes historique publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Bp. 1960. 387–435. Separatummént is megjelent a Studia Historica 46. füzeteként. Bp. 1960.

¹¹⁹ Pach Zsigmond Pál: Jelentés az 1960. évi akadémiai kutatási célhitel felhasználásáról. 1960. dec. 10. MTA Levéltár, 102. II. osztály 223. d. 6. dosszié. A kutatás témalapjából az derül ki, hogy a díjazott levéltári segédérõ „Muzslai Kálmánné okleveles középiskolai tanárnõ” [sic!] volt. Muzslai Lászlóné dr. Kállai Erzsébet (1918–1996) Mályusz Elemér egyik utolsó tanítványa volt, aki Krasznai megye népiségtörténetébõl írta – azóta sem publikált – doktori disszertációját. Pályáját abban az Evangélikus Leánygimnáziumban kezdte (1945–1950), amelynek maga is (latinból Kring Miklós kiváló növendéként) diákja volt. 1956-tól hosszú ideig dolgozott az Országos Levéltárban, Mályusz irányításával bekapcsolódott a Zsigmondkori Oklevéltár anyaggyûjtésébe, végül az OSZK-ból ment nyugdíjba.

tényén nincs miért megütköznünk, hiszen már a két háború közötti történetírás is nagyban használta a bériratmásolást, itt inkább az tűnik fel, hogy miközben a beszámoló erőteljesen hivatkozik a stockholmi kötetre, sőt az előadásra, kijelenti, hogy „ezekben a feldolgozásokban az akadémiai célhittel felhasználásával 1960-ban folytatott kutatások eredményeit, természetesen, még nem gyümölcsöztethettem; erre 1961–62-ben kerül sor, amikor a terv szerint elkészítem A magyarországi agrár-fejlődés elkanyarodása a nyugateurópaiaktól c. monográfia I. kötetének (A feudális agrárviszonyok Magyarországon a XV. század második felében) kéziratát.”¹²⁰ Ám ha megnézzük az 1960-as tanulmányt, kitűnik, hogy annak az a legfőbb újdonsága Pach munkásságában, hogy a hatalmas méretű forrásfelhasználásnak egyik masszív része a DL, azaz a Diplomataikai Levéltár Mohács előtti gyűjteményéből származó anyag (a Q szekció anyagának jelentős része ma már az interneten is kutatható: *Collectio Diplomatica Hungarica*). Ez igazán gyökeres változás, ha úgy tetszik, visszakanyarodás a pozitivistának bélyegzett iskola normáihoz, még ha Domanovszky neve egyáltalán nem is fordult elő ebben a munkában.

A nemzetközi kongresszuson való részvétel azonban nem merült ki az idegen nyelvű kétkötetes magyar gyűjtemény, az *Études Historique* kiadásában. A kongresszus előzetes egyeztetései alapján a magyar történészeknek főelőadás nem, de három korreferátum jutott. Ráadásul 1960-ban Stockholmban tulajdonképpen két kongresszust is tartottak: az elsőt, az I. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferenciát az épp akkor önállósuló gazdaságtörténészek 1960. augusztus 17–19 között, a másodikat, a Comité International des Sciences Historiques (CISH) XI. kongresszusát, augusztus 21–28 között. Az előadások és korreferátumok (akárcsak a CISH büro-jában betöltött helyek) elosztása komoly nemzetközi kultúrdiplomáciai egyezkedések része volt. A kongresszusok előkészítése nemcsak kelet–nyugati, hanem a nyugaton és a keleten belüli egyeztetéseket is magában foglalt. A francia túlhatalomra törekvés azonban számos belső konfliktus forrása volt. Az alakulóban levő gazdaságtörténeti társaság leválása részben abból az elégedetlenségből fakadt, hogy a két fő szervező, Fernand Braudel és Michael Postan nemcsak a szakma módszertani megújulását, de a keleti nyitást is szorgalmazták és ezt egy új szerveződésben jobban keresztülvihetőnek tartották.¹²¹ A stockholmi kongresszusról beszámol-

¹²⁰ Pach, Jelentés, 1960. dec. 10. MTA Levéltár, 102. II. osztály 223. d. 6. dosszié.

¹²¹ A szervezet és a kongresszusok történetére összefoglalóan lásd *Hans Dietrich Erdmann*: Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationaler Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. Göttingen 1987. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság történetéről lásd *Kristof Glamann*: EHR & IEHA – the Early Years, *Scandinavian Economic History Review* 1. (2002) 3. sz. 83–90.; *Maxine Berg*: East-West Dialogues: Economic Historians, the Cold War and Détente. *Journal of Modern History* 87. (2015) March 36–71.

va Braudel örvedetes fejleményként külön kiemelte a szovjet és a népi demokráciákból jövő kollégák jelenlétét, hiszen szerinte a marxizmus mint a társadalom és történelem globális magyarázata „hosszú távú modell” (un modèle de la longue durée) használatát jelenti.¹²² A másik oldalon például 1960 nyarán Ránki György, a történeti bizottság és a stockholmi delegáció titkára szóban számolt be arról, hogy mi történt a keleti tábor előzetes lipcsei megbeszélésein.¹²³ A római egyetlen korreferátumhoz képest (Molnár Erik) jelentős előkészítést kívánt a három korreferátum (Molnár Erik, Makkai László, Pach Zsigmond Pál), amelyeket a magyar Történeti Bizottság 1959 őszén vitatott meg.¹²⁴ Pach téziseinek¹²⁵ vitájáról hivatalos jegyzőkönyvre nem bukkantunk, fennmaradtak viszont a német fordítás mellett nemcsak a szöveg fogalmazványai, hanem Pachnak a magyarországi vitáról készült jegyzetei is. A szöveg filológiai elemzésére itt nincs terünk, a kiindulópontot módszertani szempontból már ismerjük: a források feldolgozásával Pach ekkor még legfeljebb a 15. század második felére készült el, a koncepció nagyobb, 16–18. századi érdemi része ebben a stádiumban leginkább erős hipotézisnek tekinthető. A megfogalmazott koncepció tulajdonképpen öt pontban, tézisszerűen összefoglalt nagyívű esszé, természetesen lábjegyzetek nélkül, s a fő szellemi inspirátorra, az abban az évben elhunyt Révai Józsefre sincs benne utalás. A lehetőségeket behatárolta, hogy a korreferátum egy prágai (Arnošt Klíma) és egy brnoi (Josef Macůrek), tehát keleti táborbeli kolléga *A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéséhez Közép-Európában a XVI-XVIII. században* című előadásához (rapport) szólt

¹²² *Fernand Braudel*: Stockholm 1960. *Annales. Economies, Sociétés, Civilisation* 16. (1961) 498–499.

¹²³ Jegyzőkönyv a Történettudományi Bizottság 1960. július 11-én tartott üléséről. BCEL 226/a. Hogy a szovjet magatartás nyitottabbá válása milyen mértékben volt alapföltétel, azt tanúsítja az a levél, amelyet Gerőné Fazekas Erzsébet intézett a Magyar Tudományos Tanács Pártkollégiumához, amikor az egyetem bölcsészeti kara meghívót kapott az 1950-es IX. nemzetközi történészkongresszusra. „Nincs róla tudomásom, hogy hasonló meghívás más szervhez is érkezett volna, viszont azt hiszem, hogy a Tanács állásfoglalására, az egész kérdéshez általában szükség van. Arról sincs tudomásom, hogy a Szovjetunió szükségesnek tartja-e a kongresszuson való részvételt, *márpedig ettől függ minden.*” [Kiemelés tőlem – K. Gy.] 1949. szept. 28. MTA Levéltár, 2. Magyar Tudományos Tanács 1. d. 11. dosszié. Nincs mit csodálkozni tehát azon, ha 1950-ben nem volt sem szovjet, sem magyar résztvevő. 1955-ben 5 fős magyar delegáció vett részt Rómában a X. kongresszuson, 1960-ban pedig már 15 magyar volt jelen. *Erdmann, H. D.*: Ökumene i. m. 473.

¹²⁴ Meghívó a TB 1959. nov. 27-ei ülésére. MTA Elnöki tanácssterem, du. 5 óra. BCEL 226/a 1. d. 2. dosszié.

¹²⁵ A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugateurópaítól (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) Tézisek. BCEL 226/b. 2. d. Az alig változott szöveg végül magyarul előadásként jelent meg, lásd *Pach Zsigmond Pál*: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaítól. (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) Agrártörténeti Szemle 3. (1961) 1–9. A rezümék kapcsán megjegyezzük, hogy az elkanyarodásnak oroszul az 'otklonenie', németül pedig (ahogyan elhangzott) az 'Abbiegung' a megfelelője.

hozzá. Az átmenethez annak előtörténete révén kapcsolódva fő állítása az, hogy „ennek az előtörténetnek fontos része: a magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiktól, – olyan folyamat, amely a XV. század végén vette kezdetét és a XVII. század első felében öltött kifejezett formát”.¹²⁶

A magyar vitajegyzetek részben a keretre, vagyis az átmenet problémájára reagáltak. Elekes Lajos például azt vetette fel, hogy „a tárgyalt időszak és az átmenet megindulása között [...] mi történik: stagnál – megtörik”? Szabó István általában egyetértett a tézisekkel, de hangsúlyozta a 15–16. század fordulóján az urbáriumok és földesúri számadások jelentőségét. Rámutatott a szöveg ellentmondásaira: a „terményjáradék még mindig nagyon fontos szerepet” játszik – másutt viszont: „minimumra csökken a terményjáradék”. Szűcs Jenő szerint az „új tendenciák” a 15. század közepe tájáig nyúlnak vissza, s a paraszti és földesúri árutermelés közötti „harc állapot még a XVII. sz-ban is fennáll”, s „még nem teljes a győzelme a földesúri gazdaságnak”. Sinkovics István is „rendkívül tanulságos összeállítás” formulával aposztrofálta a vitaanyagot. Szerinte az agrárfejlődés kapcsán a technikára is érdemes lenne kitérni, az is hat a termelési viszonyokra. Megfogalmazta, hogy „átmenetnek azt nevezhetjük, ami átmege, nem ami két korszak”, vagy másként feltette azt a kérdést is: „előtörténeten mit értünk”? Székely György azt kifogásolta, hogy a bérletekről csak említés történik, s érdemes lenne az egészet a „külföldiek előtt érthetőbbé tenni”.¹²⁷ Bár némi tanácstalanság érződött a reflexiókon, láthatóan senki sem mert/akart konfrontálódni (talán Szűcs Jenőt kivéve), de nem az elkanyarodás koncepcióját vitatták, hanem inkább az átmenet fogalmát, az átmenethez való viszonyt, s a gondolatmenet tartópilléreivel kapcsolatban fogalmaztak meg egy sor kritikai szempontot. Ha nem nyilvánosan, nem is explicit módon, mégis ez volt az első (és sokáig egyetlen) vita az elkanyarodás-elmélet alapjairól. Hogy Pach mit válaszolt, azt nem tudjuk, legfeljebb a piros vastag dupla oldalvonalak jelzik, hogy az elhangzottakból mit tartott fontosnak. A szöveghez mindenestre érdemben nem nyúlt hozzá. Nem érezte, hogy (ismét) revideálnia kellene.

Pach egyébként a gazdaságtörténeti konferencián hozzászólt a müncheni professzor, Friedrich Lütge referátumához is, amely *A mezőgazdasági nagyüzemek összehasonlító vizsgálata a középkor vége óta* címmel hangzott el. Az előadást közvetlenül elhangzása előtt a résztvevők rendelkezésére bocsátották. Pach azonban előzetesen vitt magával egy gépelt 'Beitrag' szöveget, amelynek természetesen csak a töredékét tudta elmondani augusztus 18-án, s azt hányta az előadó szemére, hogy alternatívaként nem számolt a parasztgazdaság nagyüzemmé fejlődésének

¹²⁶ Pach Zs. P.: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása i. m. 1. A vitára bocsátott tézisekben ennek a mondatnak még csak az első részét találjuk, a periódus pontosítására csak a végleges változatban került sor.

¹²⁷ A vita jegyzetei. BCEL 226/b. 2. d.

lehetőségével.¹²⁸ (Utólag visszatekintve, a kollektivizálás csúcsvében ennek a kijelentésnek azért volt „némi” disszonanciája.) Hozzászólását azért tudta ilyen alaposan előkészíteni, mert a mintegy 40 tanulmányt tartalmazó gyűjteményes kötetet (amelyben egyébként nem szerepelt magyar közlemény, miközben két szovjet és öt lengyel szerző is helyet kapott) egy hónappal a konferencia kezdete előtt megküldték a résztvevőknek.¹²⁹ Az idegen nyelvű vitában Pach érvényesíthette nemcsak kiváló nyelvtudását, hanem a Gutsherrschaft-tal kapcsolatos nemzetközi szakirodalomban való jártasságát is. Ebben a szekcióban egyébként többfrontos belnémet vita bontakozott ki (a nyugatiak közül Wilhelm Abel, a kelet-német táborból pedig a rostocki agrártörténész, Gerhard Heitz vett részt). S nem maradtak el a szovjet és a lengyel hozzászólók sem. S hogy a konferencia nemzetköziségét hogyan értelmezték a keleti blokk történészei, azt jól tükrözi a kongresszusról, konferenciáról szóló számos hazai beszámoló. A gazdaságtörténeti konferencia első nagy témája az iparosodás volt, ám a vita elsősorban W. W. Rostow 1959-ben megfogalmazott növekedés-elmélete körül forgott.¹³⁰ Ez a közeg nagyon idegen nyelvezetet használt, így nem akadt magyar hozzászóló. A gazdaságtörténeti konferencia második, agrártörténeti napjáról szólva már több pozitívumról tudtak beszámolni: „A konferencia második napján tehát már egyre több vonatkozásban jutott kifejezésre a marxista gazdaságtörténet ereje, – egyben nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságtörténet a történettudományon belül

¹²⁸ Témánk szempontjából különösen informatív Pach Zsigmond Pálnak a Történelmi Társulatban tartott előadása: A XV–XVIII. századi agrárfejlődés egyes kérdései a stockholmi történetkongresszuson. Századok 95. (1961) 226–235. Pach maga ebben így interpretálta saját hozzászólását: „Lütge egész előadásán, a konkrét tárgyalást tartalmazó fejezeteken is, végigvonult az a szemléleti mód, bízvást mondhatjuk: junker-típusú szemlélet – Lütge professzor egyébként porosz területről »származott át« Nyugat-Németországba – amely a mezőgazdasági nagyüzem kialakulását kizárólag nemesi földesurakhoz, fejedelmekhez, mellettük legfeljebb meggazdagodott és az úri osztályhoz asszimilálódó polgárokhoz kapcsolta, a parasztgazdaságból sarjadó tőkés üzemet viszont teljesen figyelmen kívül hagyta.” Uo. 227. Az ilyen politikai kiszólásokkal persze alaposan mellé lehetett fogni: Friedrich Lütge (1901–1968) ugyanis a Harz hegységben született, 1933-ban a Deutschnationale Volkspartei (DNVP) tagja lett, ami még az évben feloszlott, sohasem lépett be a náci pártba, bár végig a katedrán maradt. Viszont a Magdeburg környékéről származó, akkor fiatal, rokonszenves NDK-s agrártörténész, Günther Heitz (1925–), ma a német agrártörténetírás nesztora, 1943–1945 között kamasz NSDAP tagként szolgált a Wehrmachtban.

¹²⁹ Première Conférence Internationale d'histoire économique/ First International Conference of Economic History: Contributions, Communications. Stockholm Aout/August 1960. Paris–Hague 1960.

¹³⁰ A konferencia-beszámolóban Ránki így értékelte az első napot: „Rostow elméletén [...] kétségtelesen erősen érezhető a marxizmus hatása, a szerző is beismeri, hogy nézetei számos ponton érintkeznek a marxizmussal, ezért is határolja el magát tőle. [...] a vita egyébként inkább közgazdasági, mint gazdaságtörténeti volt, a keynesianizmus erős hatása volt érezhető a nyugati tudósokon.” Ránki György: Jelentés az 1960. évi stockholmi történész kongresszusról. 1960. szept. 19. BCEL 226/a. 1. d. 2. dosszié. Ezek a mondatok a publikált verzióban is megjelentek. *Ránki György: A stockholmi történész-kongresszus. Magyar Tudomány* 67. kötet Új folyam 5. (1960) 757–760.

az eszmei harcnak olyan terepe, amely kedvező lehetőségeket nyújt az ideológiai előretörésre, a marxizmus–leninizmus elméletén és módszerén nyugvó kutatás fölényének demonstrálására”.¹³¹

Ránki György kongresszusi beszámolójának egy másik mozzanata viszont nem került be a *Magyar Tudomány*-ban megjelent szövegbe, pedig pontosan jelezte, hogyan vélekedik az ifjabb generáció a nemzetközi kongresszussal megnyíló új lehetőségekről: „Ha azt akarjuk, hogy a mai 30 év körüli történész generáció alkalmas legyen a nemzetközi szereplésre, sürgősen elő kell segíteni a nyelvtudás fokozását. Ennek részben – passzív ismeret szempontjából – módja az otthoni tanulás, de az aktív nyelvtudáshoz elengedhetetlen a külföldi nyelvgyakorlat. Nézetem szerint az akadémiának valamilyen formában elő kellene segíteni, hogy az a fiatalabb történész-generáció (jelenleg 10–15 ember), melyre a közeljövőben egyre több feladat hárul, hosszabb időre kijuthasson külföldre s ott gyakorlati történész-munkát is végezve alaposan elsajátíthassa a nyelvet. Ez a jelenlegi akadémiai kiküldetési rendszer mellett nincs biztosítva.”¹³²

Pach ugyan már nem ehhez a generációhoz tartozott, 41 éves volt ekkor, ám neki is ez volt az első (észak-)nyugati útja. A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság előkészületeivel új tér nyílt meg előtte. Stockholm fontos kapcsolatokat hozott számára, debatterként is sikeresen mutatkozott be, ajánlatot kapott, hogy publikáljon az *Economic History Review*-ban (amire végül csak 1966-ban kerül sor). A keleti tábor vezető kutatói is elégedettek lehettek vele. A kongresszusról visszatérve – ami nem ment simán, mert az 'open' jegyet hazafelé csak szeptember 3-ára sikerült érvényesíttetni¹³³ – úgy érezhette, hogy a tervezett nagy mű alapjai le van-

¹³¹ A Pach Zsigmond Pál és Berend Iván által szignált beszámoló fennmaradt nyers változatának tanúsága szerint a beszámolóban az ipartörténeti szekcióról szóló gépelt része származhatott eredetileg Berendtől, az összes többi, így az idézett bekezdés is Pach kézírásával készült. BCEL 226/b. 2. d. A fenti idézetnek egy a Közgazdasági Egyetem lapjában megjelent cikkükben bukkantunk nyomára (de ez nem azonos szó szerint a géppel írt beszámolóval): *Pach Zsigmond Pál – Berend Iván: A marxista történettudomány nagy előretörése. A stockholmi nemzetközi történész-kongresszusról. Közgazdász 1960. okt. 25.* A kongresszusról egyébként több beszámoló készült és jelent meg: a delegáció elnökétől, Molnár Erikától és a delegáció titkárától, Ránki Györgytől. A fenti gondolat mindegyikben szó szerint felbukkan. Ilyen egyöntetűség mellett nem érdemes az elsőseget finomabb filológiai módszerekkel elemezni.

¹³² Ránki György: Jelentés az 1960. évi stockholmi történész kongresszusról 1960. szept. 19. BCEL 226/a. 1. d. 2. dosszié. A Magyar Tudományban megjelent változat ezt a határozott és kritikus követelményt már nem tartalmazta. Kínálja magát ide Berend T. Iván legutóbbi visszaemlékezése a stockholmi kongresszusra vonatkozó élményeiről: „*Első igazi nyugati utam 1960-ban Svédországba vezetett. Ez – akkor még nem is sejtettem – fordulópontot jelentett életemben, mivel a Nemzetközi Történettudományi Társaság Kongresszusára utazhattam. Ez volt életem első találkozása szakmám nyugati képviselőivel, ez volt az első alkalom, hogy ilyen fórumon, ha csak alig több mint 5 percre is, de hozzászólhattam egy vitához. Még ma is érzem a rettentő izgalmat, ami összeszorította a torkomat, ahogy szólásra emelkedhettem.*” *Berend T. Iván: Naplementék (történelmi korszakvázlatok).* H. n. 2018. 186.

¹³³ Pach Zsigmond Pál: Utibeszámoló, 1960. szept. 5. BCEL 226/b. 2. d.

nak rakva. A későbbi kötetből visszatekintve valóban készen volt a nyugat-európai járadékfejlődésről szóló első és a magyarországi 15. század második felét elemző második fejezet, és amit előre persze még nem lehetett tudni, a stockholmi kongresszus 15–18. századi agrárkérdésekről szóló beszámolójának majdan függelékbe kerülő szövege is.¹³⁴ Már „csak” a közbenső érdemi elemző részt kellett ráépíteni a korreferátumban felvázolt koncepcionális vázra. A marxista összehasonlító történeti módszer és a „technikai segédmunkálat” arzenálja is készen állt a bevetésre. A munkára fordítható felszabadult időkeret és az elvárt extra teljesítmény nélkül korán megkapott nagydoktori cím csak plusz belső motivációt jelenthetett.

A mű születése azonban már egy következő történet. Ebben a tanulmányban az előtörténetet, a genezist akartuk megvilágítani: hogyan vezetett a hajdani Domanovszky-tanítvány útja az Orczy-birtokok ipari gazdálkodásától az eredeti tőkefelhalmozáson át a kelet-európai elkanyarodás tézisének megfogalmazásáig.

TURNING TO EAST, OPENING TO THE WEST: THE TWIST IN THE CAREER OF ZSIGMOND PÁL PACH

By György Kövér

SUMMARY

The only debate about the so-called “turn-off theory” of Zsigmond Pál Pach took place in 1991-1992 on the pages of the BUKSZ review. The paper explores the road which Zsigmond Pál Pach (1919-2001) travelled from his professional beginnings in the Domanovszky school to the formulation of the “turn-off theory” in the late 1950s and its presentation at the International Conference of Economic History in Stockholm. The questions raised are as follows: What kind of economic history did Pach study at the university in the mirror of his master’s thesis? What did his dissertation, handed in in 1948, retain of the professional heritage brought over from the Domanovszky school at a time when, already armed with the arsenal of Marxist historiography, Domanovszky was no more his doctoral supervisor? How did a citation from József Révai become the focus of Pach’s argumentation in 1950, and how had it disappeared therefrom as early as in his 1952 monograph? What factors drove Pach to revisit his opinion of 1952? How did he arrive at the formulation of the so-called “turn-off theory” in 1959?

---

¹³⁴ *Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Bp. 1963.

